

بازشناسی ویژگی‌های کالبدی - فضایی مساجد تاریخی دزفول

چکیده

شهر دزفول با برخورداری از مساجد تاریخی متعدد از دوره‌های گوناگون، نمونه‌ای ارزشمند از تداوم و تحول معماری مذهبی در ایران به شمار می‌آید. این مساجد، علی‌رغم تغییرات ناشی از جنگ و مداخلات مرمتی، در بسیاری موارد ساختار کلی خود را حفظ کرده‌اند. مهمترین پرسش پژوهش عبارتست از اینکه: الگوی سازمان فضایی مساجد تاریخی دزفول چه ویژگی‌هایی دارد و چگونه عوامل زمینه‌ای نظیر جهت قبله، شکل زمین، همسایگی‌ها و تناسبات فضایی شبستان و حیاط بر سازماندهی فضایی آن‌ها تأثیر گذاشته‌اند؟ پژوهش حاضر با هدف تحلیل ویژگی‌های کالبدی - فضایی این مساجد، از روش توصیفی-تحلیلی و مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی بهره گرفته است. در این راستا، ۱۶ مسجد تاریخی در بافت شهر دزفول شناسایی شد و از میان آن‌ها، ۶ مسجد از دوره‌های مختلف، بر پایه معیارهایی نظیر قدمت، ارزش معماری و موقعیت مکانی، برای تحلیل دقیق‌تر فضایی انتخاب شدند. اهمیت مساجد دزفول در آن است که از صدر اسلام تا پایان دوره قاجار، هیچ‌یک دارای گنبد نبوده و این عنصر تنها به بناهای آرامگاهی اختصاص داشته است؛ از این‌رو، مساجد این شهر بر الگوی شبستانی استوارند. در این مساجد، محور طولی بنا در راستای قبله قرار گرفته و سلسله‌مراتب فضایی در سه بخش ورودی، حیاط و شبستان شکل یافته است. حیاط‌ها عموماً دارای تناسباتی نزدیک به مربع یا مستطیل‌اند و میانگین مساحت آن‌ها ۳۵ تا ۴۰ درصد کل بنا را تشکیل می‌دهد. الگوی سازمان فضایی مساجد دزفول، بیش از هر چیز تحت تأثیر جهت قبله، شکل زمین و همسایگی‌هاست و رابطه‌ای معنادار میان تناسبات حیاط و سامان‌دهی شبستان‌ها مشاهده می‌شود. ساختار درون‌گرا، استمرار نظم هندسی سه‌گانه شبستان در استمرار سنت اولیه مساجد قرون نخستین و تأکید بر محور قبله، از دیگر ویژگی‌های پایدار و مشترک به شمار می‌رود. چهار گونه استقرار فضایی در مساجد دزفول قابل دسته‌بندی است که شامل (۱) گونه شبستان + حیاط و گونه‌های شبه ایوان‌دار؛ دسته (۲) شبستان + حیاط + شبه ایوان و (۳) شبستان + حیاط + شبه ایوان + غریب خانه و (۴) الگوی شبستان + حیاط + غریب خانه است؛ الگوهایی که بیشترین بخش زمین را به حیاط و شبستان اختصاص داده و ورودی‌ها را در جبهه‌های جانبی جای داده‌اند.

کلمات کلیدی: مساجد تاریخی دزفول، معماری شبستانی، تناسبات فضایی، الگوی سازمان فضایی

مساجد همواره به‌عنوان یکی از مهم‌ترین فضاهای شهری و معماری در شهرها و روستاهای ایران جایگاهی ویژه داشته‌اند و در میان عناصر شهری و اندام‌های درونی هر شهر و روستا، نیایشگاه همیشه جای ویژه خود را داشته و دارد و از اندام‌های دیگر نمایان‌تر و چشمگیرتر است (پیرنیا، ۱۳۷۸: ۳۷). خوزستان به‌عنوان نخستین سنگر فتح ایران به‌دست مسلمانان در قرن نخست هجری، جایگاهی ممتاز در تاریخ گسترش اسلام دارد و به‌عنوان دروازه ورود اسلام به فلات ایران شناخته می‌شود (موسوی، ۱۳۸۰). شهر دزفول، با پیشینه تاریخی کهن و موقعیت راهبردی در کنار رود دز، از مهم‌ترین کانون‌های فرهنگی و مذهبی این منطقه به‌شمار می‌آید. مساجد تاریخی دزفول نه تنها مراکز عبادی، بلکه کانون‌های اجتماعی و فرهنگی بودند که با معماری ویژه و بهره‌گیری از مصالح بومی مانند آجرهای شاخص دزفول، تلفیقی از سنت‌های ایرانی و الگوهای اسلامی را بازتاب داده‌اند. بررسی این مساجد امکان شناخت روند تحول معماری مذهبی ایران را فراهم می‌سازد و به درک بهتر از تعامل دین، فرهنگ و محیط در یکی از نخستین خاستگاه‌های ایران اسلامی یاری می‌رساند. بافت تاریخی شهر دزفول نیز با برخورداری از تعداد قابل توجهی مسجد تاریخی از دوره‌های مختلف، به‌ویژه دوره قاجار، واجد اهمیت بسیاری است. شناخت این مساجد، به‌ویژه از منظر ویژگی‌های معماری، نه تنها در فهم دقیق‌تر اندیشه‌ها و مهارت‌های معماران سنتی این منطقه نقش مؤثری دارد، بلکه می‌تواند به‌عنوان منبعی ارزشمند برای معرفی معماری بومی به مخاطبان و همچنین به‌کارگیری در فرآیند مرمت و حفاظت مساجد تاریخی دزفول مورد استفاده قرار گیرد.

با این حال، تاکنون بخش عمده‌ای از پژوهش‌های انجام شده پیرامون مساجد دزفول، بیشتر معطوف به جنبه‌های تزئینی یا جهت‌گیری کلی بناها بوده و تحلیل نظام‌مند و دقیقی از سازمان فضایی و ساختار کالبدی آن‌ها به عمل نیامده است. یکی از نخستین گام‌ها در بازشناسی معماری مساجد، تحلیل نقشه‌ها و بررسی روند شکل‌گیری فضاها به‌منظور درک سیاست‌های طراحی و چگونگی پاسخ معماران به شرایط محیطی و فرهنگی است (توکلیان و کازرونی، ۱۳۹۴: ۹۰). در همین راستا، پژوهش حاضر با تمرکز بر مساجد تاریخی دزفول، به تحلیل سازمان کالبدی-فضایی این مساجد می‌پردازد و سعی دارد با تأکید بر سه فضای اصلی یعنی شبستان، حیاط و ورودی، ویژگی‌های معماری مساجد دزفول را بازشناسی کند. از آنجا که الگوی معماری شبستانی به‌عنوان الگوی غالب در مساجد این شهر شناخته می‌شود، تحلیل دقیق‌تر این الگو و بررسی عوامل مؤثر بر شکل‌گیری آن در کانون توجه این تحقیق قرار دارد.

این پژوهش بر پایه روش توصیفی-تحلیلی انجام شده و ترکیبی از مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی را به کار گرفته است. در مرحله اسنادی، منابع تخصصی، اسناد تاریخی، تصاویر، پرونده‌های ثبتی و پژوهش‌های پیشین مورد بررسی قرار گرفته‌اند. در بخش میدانی نیز با استفاده از مشاهده مستقیم، وضعیت کالبدی بناها و میزان مداخلات تأثیرگذار آن‌ها مورد بررسی قرار گرفت و در نهایت بر اساس داده‌های بدست آمده ویژگی‌های فضایی و کالبدی مساجد شناسایی شده است. در این راستا، ابتدا ۱۶ مسجد تاریخی از بافت شهری دزفول انتخاب شد و از میان آن‌ها، ۶ مسجد بر اساس معیارهایی چون قدمت، موقعیت مکانی، ارزش معماری و هنری و ثبت در فهرست آثار ملی به‌عنوان نمونه‌های اصلی برگزیده و تحلیل شده‌اند. در پژوهش پیش رو به الگوی استقرار فضایی و ویژگی‌های کالبدی در مساجد سنتی شهر دزفول پرداخته می‌شود تا راه‌های تقویت ویژگی کالبدی - فضایی در مساجد این شهر شناسایی و روند تکامل آنها تبیین شود.

۲- پرسش‌های پژوهش

پرسش اصلی تحقیق پیش رو یک مبحث اساسی را شامل می‌شود، که مقاله حاضر در پی پاسخ به آن است:
- مساجد تاریخی دزفول چه ویژگی‌هایی دارد و چگونه با عوامل زمینه‌ای همچون جهت قبله، شکل زمین و همسایگی‌ها ارتباط می‌یابد؟

و پرسش فرعی پژوهش عبارتست از اینکه:

- تناسب فضایی و کالبدی شبستان و حیاط در مساجد تاریخی دزفول چگونه شکل گرفته و چه نقشی در سازماندهی فضایی این مساجد ایفا می‌کند؟

۳- پیشینه تحقیق

پژوهش‌های انجام‌شده در زمینه معماری مساجد تاریخی دزفول محدود و عمدتاً در قالب مطالعات موردی بوده است. امام اهوازی در کتاب مسجد جامع دزفول و تاریخچه آن به معرفی جامع این بنا و تحولات معماری آن در ادوار مختلف پرداخته است. همچنین در سالنامه فرهنگ خوزستان و سالنامه فرهنگ دزفول، مساجد و اماکن تاریخی دزفول به صورت موردی معرفی شده‌اند. امیدبخش (۱۳۹۷) در پژوهشی تطبیقی با تمرکز بر مسجد جامع شوشتر و مساجد هم‌دوره آن، به مقایسه فضاهایی چون حیاط، رواق و شبستان پرداخته است. حیاتی و همکاران (۱۳۹۸) نقش قبله در جهت‌گیری مساجد دزفول را بررسی کرده‌اند و حیاتی و مرتضوی کیا (۱۳۹۹) نیز به تحلیل مؤلفه‌های حس مکان در این مساجد پرداخته‌اند. مؤمنی و همکاران (۱۳۹۳) در پژوهشی، معماری و عناصر مسجد جامع دزفول را معرفی کرده‌اند و سالاری‌نصب و لاری‌اقبال (۱۳۹۲) نیز به توصیف عملکردی این مسجد پرداخته‌اند. زارعی (۱۴۰۰) در پژوهشی جامع‌تر به برخی ویژگی‌های کالبدی مساجد دزفول اشاره کرده، اما به تحلیل نظم فضایی مساجد شهر نپرداخته است. سلیمانی و همکاران (۱۴۰۲) نیز با رویکردی معاصر، به بررسی الگوی طراحی مسجد در دزفول پرداخته‌اند که بیشتر بر توصیف فضاهای معماری متمرکز بوده است. با وجود این مطالعات، تاکنون پژوهشی مستقل با محوریت بررسی نظام فضایی و انتظام معماری مساجد دزفول انجام نشده است. پژوهش حاضر برای نخستین بار به این موضوع می‌پردازد و خلأ موجود را هدف قرار داده است.

۴- روش تحقیق

این پژوهش سعی بر آن دارد تا با ترکیبی از روش‌های تفسیری-تاریخی و پژوهش نمونه موردی و با تکیه بر مطالعات کتابخانه‌ای-اسنادی و میدانی، ساختار فضایی و ویژگی‌های کالبدی مساجد شهر دزفول را تحلیل و بررسی کند. در بخش مطالعات اسنادی و کتابخانه‌ای، از منابع مکتوب شامل متون تخصصی، اسناد تاریخی، پرونده‌های ثبتی، مقالات و طرح‌های پژوهشی مرتبط بهره‌برداری شده است. این مطالعات به منظور شناخت پیشینه موضوع و استخراج جزئیات کالبدی انجام شده‌اند. در مرحله میدانی، با اتکا بر مشاهده مستقیم و برداشت‌های میدانی، وضعیت کنونی مساجد تاریخی دزفول در سال ۱۴۰۴ مستندسازی و تحلیل شده است. هدف از این بخش (با توجه به اینکه بسیاری از بناهای دزفول که مساجد از آن مستثنی نیستند؛ در جریان جنگ تحمیلی آسیب دیده و بعضاً بخش‌هایی از آنها بازسازی شده است)، تدقیق نقشه بناهای انتخاب شده و مقایسه با نقشه‌های موجود و درک بیشتر تغییرات احتمالی فضایی، از سویی مشاهده برخی فضاهای مساجد به طور مستقیم به منظور درک ویژگی‌های فضایی و کالبدی مساجد و پاسخ به پرسش دوم پژوهش بوده است. در چارچوب روش تحقیق، وضعیت مرمت و میزان حفظ اصالت فضایی هر یک از مساجد به صورت مستقل مورد ارزیابی قرار گرفت تا میزان انطباق کالبد کنونی آن‌ها با لایه‌های تاریخی مشخص شود. بر این اساس، تحلیل یافته‌ها با لحاظ نمودن مداخلات مرمتی و بازسازی‌های صورت‌گرفته تفسیر گردیده است. در ادامه و در راستای دستیابی به اهداف پژوهش، به شیوه کتابخانه‌ای و بر اساس منابع مکتوب، آرشیو اشخاص اسناد و پرونده‌های ثبتی مساجد، تعداد ۱۶ مسجد تاریخی منتسب به دوران مختلف (اوایل دوره اسلامی، صفویه، زندیه و قاجار) به صورت پراکنده از سطح بافت شهری دزفول انتخاب شد. لازم به ذکر است که تاریخ ساخت منتسب به این مساجد بر اساس پرونده ثبتی آن‌ها در نظر گرفته شده است و امکان تدقیق تاریخ ساخت و صحت‌سنجی آن‌ها از محدودیت‌های پژوهش بوده است. در ادامه از میان آن‌ها، ۶ مسجد بر اساس معیارهایی نظیر قدمت، موقعیت مکانی، ارزش‌های معماری و هنری، و ثبت در فهرست آثار ملی، به عنوان نمونه‌های مطالعاتی اصلی گزینش گردید. این نمونه‌ها به طور دقیق از منظر ساختار فضایی و کالبدی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته‌اند. یافته‌های حاصل از این فرایند مطالعاتی که به صورت دقت در چگونگی ساختار

فضایی-کالبدی از طریق بررسی پلان بناها بوده است، مبنای تحلیل نهایی و استخراج الگوهای سازمان فضایی در مساجد تاریخی دزفول را فراهم آورده‌اند.

۵- گونه‌شناسی مساجد ایران

به نظر می‌رسد نخستین مساجد ساخته شده در ایران، از الگوی مسجد مدینه الگوبرداری شده باشند (پیرنیا، ۱۳۸۰: ۱۳۵). در ادامه، گونه‌های متنوعی از مساجد در معماری ایران شکل گرفت که پژوهشگران تاریخ هنر و معماری، آن‌ها را در قالب دسته‌بندی‌های مختلفی چون مساجد طاق‌آهنگی، شبستانی، گنبدخانه‌ای و ایوان‌دار طبقه‌بندی کرده‌اند (پیرنیا، ۱۳۸۳: ۴۰-۴۳). با بررسی پژوهش‌های انجام گرفته در حوزه مساجد تاریخی ایران، این گونه به نظر می‌رسد که پژوهشگران با رویکردهای مختلفی به تحلیل و بررسی این قبیل از بناها پرداخته‌اند که رویکرد گونه‌شناسانه یکی از متداولترین آنهاست. شایان ذکر است گونه‌شناسی در این مقالات با محوریت موضوعات مختلفی صورت گرفته که از میان آنها می‌توان به دو دسته اشاره کرد که عبارتند از: پژوهش‌های گونه‌شناسی براساس یک یا چند عنصر فضایی موجود در مساجد و پژوهش‌های گونه‌شناسی براساس تزئینات به کاررفته در بخش‌های مختلف مسجد (ذاکری و دیگران، ۱۴۰۲: ۱۵۱). در نگاهی دیگر افرادی نظیر گذار، معماری ایران و بناهای تاریخی ایران را بر روی یک خط زمانی بر اساس سلسله‌های حکومتی قرار داده است که مساجد نیز از این دسته بندی مستثنی نیستند. در ادامه پیرنیا براساس مکان جغرافیایی یا سرزمینی، شیوه‌های معماری ایران را دسته بندی نموده و مساجد را در سه شیوه مورد بررسی قرار داده است. هیلن براند نیز بر مبنای کارکرد، بناهای ایران را به مساجد، کاخ‌ها و ... تقسیم نموده است. در بررسی نوین، معماریان معماری ایران را بر مبنای گونه-الگو دسته‌بندی می‌کند و پنج دستگاه را پیشنهاد می‌دهد که هر دستگاه با اندام‌های فضایی شخصیت می‌یابند. مساجد یکی از گونه‌هایی است که در دستگاه‌های گنبدخانه‌ای، ایوانی، تالار ستون-دار، گنبدخانه-ایوان-میان‌سرا و ترکیبی قرار گرفته است و در دوران اولیه اسلامی تا قاجاریه تطور و تکامل یافته است. در این دسته بندی گونه شبستانی در دستگاه تالارستوندار قرار گرفته است.

- گونه شبستانی که پیرنیا آن را با ریشه‌های ایرانی معرفی می‌کند، از نخستین دوره‌های اسلامی رایج شده است (پیرنیا، ۱۳۸۳: ۴۱)، و تا پایان سده چهارم ه.ق در ساخت مساجد رواج داشت و تا نزدیک پایان سده سوم آثاری از به‌کارگیری بناهای چهارطاقی به شکل گنبدخانه در معماری ایران دیده نمی‌شود (معماریان، ۱۳۹۹: ۳۵).

- در الگوی گنبدخانه‌ای، دو دسته کلی قابل تشخیص است: نخست، مساجد با گنبدخانه منفرد که برخی آن را برگرفته از معماری آتشکده‌های ایران باستان می‌دانند (معماریان، ۱۳۹۹: ۳۰) (پیرنیا، ۱۳۸۳: ۴۰؛ اتینگهاوزن و گرابر، ۱۳۸۳: ۳۰۰)، دسته دوم، شامل مساجدی است که گنبدخانه در پشت ایوان قبله قرار دارد که در این الگو ترکیب سه اندام ایوان، گنبدخانه و میان‌سرا شخصیت می‌یابد (معماریان، ۱۳۹۹: ۲۴۶).

مساجد ایوان‌دار نیز در سه گونه تک‌ایوانی، دو ایوانی و چهار ایوانی قابل شناسایی‌اند. مساجد تک‌ایوانی معمولاً دارای ایوانی بزرگ در جهت قبله هستند (پیرنیا، ۱۳۸۳: ۴۰). در مساجد ایوانی، ایوان و رواق‌های پیرامون میان‌سرا، فضایی پیوسته را برای نمازگزاران پدید می‌آورند. ایوان و میان‌سرا در دستگاه شبستانی و ایوانی نیز در مساجد به کار گرفته شده‌اند (معماریان، ۱۳۹۹: ۲۴۶). در برخی موارد یک ایوان در امتداد جهت قبله به فضای چهارطاقی اضافه شده تا بدون تغییر کارکرد اصلی خود، به عنوان یک فضای ارتباطی مورد استفاده قرار گیرد. همزمان با ترکیب ایوان با گنبدخانه یا شبستان واقع در جبهه قبله، از طرح دو ایوانی و چهار ایوانی برای با شکوه‌تر نمودن طرح و فضای مسجد استفاده شده است.

در میان گونه‌های مذکور، الگوی شبستانی یکی از ریشه‌دارترین انواع معماری مسجد در ایران به شمار می‌رود اگرچه مساجد تاریخی دزفول به‌طور کامل در هیچ‌یک از این دسته‌بندی‌ها قرار نمی‌گیرند، ویژگی مشترک و غالب آن‌ها در تمامی ادوار تاریخی، ساختار شبستانی آن‌هاست. از این‌رو، در پژوهش حاضر با توجه به جایگاه برجسته این الگو در معماری مساجد دزفول، تحلیل دقیق‌تر و تخصصی‌تری بر الگوی شبستانی متمرکز شده است.

۱-۵- مساجد شبستانی و ساختار فضایی آن

پس از استقرار مسلمانان عرب در ایران، چندین مسجد در این سرزمین ساخته شد. از میان آن‌ها چندین مسجد شبستانی نیز بوده‌اند. خوزستان به عنوان نخستین کانون نفوذ اعراب در ایران، از جمله نخستین مکان‌های استقرار و ساخت نخستین مساجد شبستانی در ایران است. مسجد جامع شوش و شوشتر مربوط به سده‌های نخستین اسلامی از میان آن‌هاست (مصطفوی، ۱۳۱۸: ۶۹). مسجدهای شبستانی میانسار و پیشگاه بزرگی در میان دارد و پیرامون آن را شبستان‌های چهار ستون و ستاوند و در بیشتر آن‌ها (پس از نخستین سده هجری) دهانه میانی رو به قبله و دهانه روبروی آن (که بیشتر درایگاه مسجد است) پهن‌تر و گشاده‌تر از دهانه‌های دیگر است (پیرنیا، ۱۳۷۸: ۴۱). این گونه شکلی از مساجد را پیرنیا دارای تهرنگ ایرانی می‌داند (همان: ۴۱). بارزترین ویژگی این مساجد در تمامی دوره‌های تاریخی شبستانی و بدون گنبد بودن آنهاست. با گذر زمان و استمرار ساخت فضای مسجد در میان معماران ایرانی، برخی اندامهای معماری ایران قبل از اسلام، وارد ساختارهای شکلی و فضایی مسجد می‌شوند و به مرور زمان به جزء لاینفک مساجد تبدیل می‌شوند (پیرنیا، ۱۳۸۳: ۴۰). مساجد شبستانی با دو طرح در معماری دوران اسلامی دیده می‌شوند: گروه نخست، شبستانی ستون‌دار از یک سو باز و در پیوند با میان سرا و گروه دوم، شبستانی ستون‌دار بسته است (معماریان، ۱۳۹۹: ۲۱۰). بناهای شبستانی صدر اسلام به منظور جای دادن نمازگزاران بسیار، میان شبستان قبله و میان سرا (حیاط) و رواق‌ها فضایی متسلسل به وجود می‌آوردند که جهت قبله و محور کشیدگی مسجد و استقرار فضاها و عناصر فضایی نظیر ورودی، حیاط، مناره یا گلدسته، شبستان و محراب در این محور، نقش اساسی در سازمان‌دهی و استقرار فضاها می‌داشتند.

در معماری اسلامی، فضاها متعددی در ساختار مساجد تعریف شده‌اند که هر یک دارای کارکردی خاص و نمادی از مفاهیم دینی و اجتماعی‌اند. مسجد در سنت اسلامی معمولاً شامل فضاهایی چون ورودی، حیاط، ایوان، شبستان، گنبدخانه، مناره و محراب است. در این میان، سه فضای ورودی، حیاط و شبستان، از مهم‌ترین عناصر سازمان‌دهنده ساختار فضایی مسجد به‌شمار می‌آیند؛ عناصری که در شکل‌دهی تجربه‌ی عبادی، بصری و حرکتی مؤمن، نقشی بنیادین ایفا می‌کنند. این فضاها را می‌توان به‌طور کلی به عناصر اصلی زیر تقسیم کرد:

۱. سردر و فضای ورودی: نخستین فضای مواجهه مخاطب با مسجد است. این بخش با تزییناتی چون طاق‌نما، کتیبه، و کاربردی آراسته می‌شود و در معماری اسلامی نماد عبور از جهان مادی به فضای قدسی تلقی می‌شود. سردر در مسجد نه‌تنها نقش عملکردی در کنترل ورود و جهت‌دهی دارد، بلکه نقش نمادین مهمی نیز در بیان بصری مسجد ایفا می‌کند.

۲. صحن یا حیاط: فضای باز مرکزی مسجد که اغلب در دل بنا جای دارد و توسط رواق‌ها یا ایوان‌ها احاطه می‌شود. این فضا علاوه بر ایجاد تهویه و نور طبیعی، محل تجمع، آموزش و حتی اقامه نماز در فصول مناسب سال است. فضای عظیم و خالی آن به بیننده حالت مکث می‌دهد و یادآور می‌شود که دنیای روزمره را پشت سر گذاشته است (هیلن براند، ۱۳۸۳: ۵۵).

۳. رواق‌ها: راهروهای سرپوشیده اطراف حیاط که نقش واسطی بین فضاها را بازی و بسته را دارند. آن‌ها مسیر حرکت سایه‌بان و گاه محل نشستن و تأمل هستند.

۴. ایوان: فضای نیمه‌باز سرپوشیده با دهانه‌ای بزرگ رو به صحن که معمولاً در چهار سوی حیاط به‌ویژه در محور قبله قرار می‌گیرد. ایوان در معماری ایرانی-اسلامی محوری‌ترین فضای ورودی به شبستان است و شأنی آیینی و مکانی برای خطابه دارد (پیرنیا، ۱۳۷۰).

۵. شبستان: یا ستاوند فضای بسته سرپوشیده‌ی ستون‌دار با دهانه طاق‌های کنار هم قرار گرفته با قابلیت گسترش دهانه است (پیرنیا، ۱۳۸۳: ۴۱). که برای اقامه نماز، به‌ویژه در فصول سرد یا در شب‌ها استفاده می‌شود.

۶. محراب: فرورفتگی یا نیم‌گنبد در دیوار قبله که جایگاه امام جماعت است و جهت قبله را مشخص می‌کند. این عنصر از مهم‌ترین نشانه‌های قدسی در فضای شبستان است.

۷. مناره: برج باریکی که در برخی مساجد تاریخی برای آذان‌گویی و اعلان عبادت طراحی شده است و از دوردست نماد حضور مسجد در شهر محسوب می‌شود.

در میان تمام این فضاها، سه عنصر ورودی، حیاط و شبستان، از نظر عملکردی و معنایی نقش بنیادین تری دارند. ورودی، آستانه گذار از دنیای بیرون به فضای مقدس درون است؛ حیاط، مرکز تلاقی ارتباطات اجتماعی، اقلیمی و سازمان دهنده فضاهای مسجد است؛ و شبستان، قلب معنوی مسجد و محل عبادت فردی و جمعی محسوب می‌شود. اهمیت این سه فضا نه تنها در ساختار معماری بلکه در تجربه زیسته مؤمنان در مسجد نقش کلیدی دارد (Grabar, 1994; Ardalan & Bakhtiar, 2000). به همین دلیل، در این پژوهش تمرکز بر این سه بخش انتخاب شده است تا ویژگی‌های کالبدی، فضایی و ساختاری آن‌ها در مساجد تاریخی دزفول مورد تحلیل و بررسی قرار گیرد.

2-5- استقرار عناصر فضایی مسجد

در فرآیند سامان‌دهی و سازمان فضایی معماری، عوامل متعددی دخیل هستند که در قالب گروه‌های مشخص قابل تحلیل‌اند. این عوامل شامل پدیده‌های تاریخی و اجتماعی، باورهای دینی و آیین‌های محلی وابسته به بستر طبیعی و مصنوعی، شرایط محیطی نظیر نور، آب و هوا و نیز ارزش‌های معنوی و اسطوره‌ای مکان هستند (فلامکی، ۱۳۹۱: ۲۰۹). علاوه بر این، همجواری‌ها نقش دوگانه‌ای در محدودیت و حمایت ایفا می‌کنند. به گفته گروتو، کنار هم قرار گرفتن عناصر فضایی، نظمی را در روابط ایجاد می‌کند که دارای دو بُعد بصری و معنوی است (گروتو، ۱۳۷۵: ۲۷۵). در نگاهی کل‌نگر، عوامل انتظام معماری به چهار گروه عوامل فاعلی، مادی، صوری و غایی تقسیم می‌شوند که در قالب زیرسامانه‌های کارکردی، کالبدی، سازه‌ای، فرهنگی و محیطی نمود می‌یابند (نقره‌کار، ۱۳۸۷): این چارچوب‌ها به تحلیل و درک بهتر نظم فضایی در معماری کمک می‌کنند.

در ساختار معماری مساجد، فضاهای گوناگونی برای پاسخ‌گویی به نیازهای عبادی، اجتماعی و اقلیمی شکل گرفته‌اند؛ با این حال، سه فضای ورودی، حیاط و شبستان جایگاهی متمایز و محوری دارند. اهمیت این فضاها صرفاً به نقش کالبدی آن‌ها محدود نمی‌شود، بلکه بازتابی از مفاهیم نمادین و معنوی در تجربه زیسته دینداران نیز به شمار می‌رود. ریشه این سه فضا به نخستین مساجد صدر اسلام بازمی‌گردد؛ چنان‌که در مسجدالنبی مدینه، ترکیب ساده اما بنیادین این سه فضا، الگویی برای معماری مساجد اسلامی ایجاد کرد (معماریان، ۱۳۹۹). ورودی‌ها نقشی هویتی و سازمان‌دهنده دارند؛ حیاط کانون تعاملات اجتماعی و فضای تنفس بناست؛ و شبستان محل تمرکز، آرامش و عبادت است (Nasr, ۱۹۸۷؛ Grabar, ۱۹۹۴). فضای ورودی در مساجد دهه‌های نخست قرون اولیه هجری، پس از تبدیل چهار طاقی‌ها به مسجد، به ساده‌ترین شکل فضایی و کالبدی خود طراحی و ساخته می‌شدند، به طوری که بعضی از این مساجد دارای یک یا چند درب ورودی بودند. موقعیت فضای ورودی در مساجد اولیه علاوه بر اینکه فاقد طراحی معمارانه بوده است؛ برای تعیین موقعیت ورودی از مکان‌هایی در جهت قبله و عدم ورود از نقاط و مکان‌هایی در نزدیکی محراب به دلیل عدم تداخل با صفوف نمازگزاران هنگام ورود به شبستان، تبعیت می‌کند. نظام مراتب فضایی ورودی با چرخش مسیر، افزایش طول حرکت و تباین فضایی، به آمادگی ذهنی مخاطب کمک می‌کند (طیسی، ۱۳۹۱: ۸۹). از بین دیگر عناصر تشکیل دهنده مسجد، حیاط حایز اهمیت است. حیاط و میانسرای مرکزی از فضاهای اصلی مساجد اولیه بوده‌است که به همراه یک دیوار فضای مسجد را شکل داده است. حیاط به عنوان فضای اصلی، نقش‌های عبادی و ارتباطی متنوعی ایفا می‌کند (مومنی و همکاران، ۱۳۹۴: ۶۸). سومین فضای مهم در مساجد شبستان است. شبستان، محل تجلی معنویت، تمرکز و آرامش است که در دوران مختلف ابعاد متفاوتی را تجربه کرده است. نیز در گذر زمان، با تأکید بر گشایش فضایی و پیوستگی کالبدی، اهمیت بیشتری یافته است (زارعی و همکاران، ۱۴۰۰). پلان اولیه بسیاری از مساجد ساخته شده در قرون متقدم اسلامی، حاصل ترکیب این دو عنصر فضایی یعنی شبستان و حیاط بوده است.

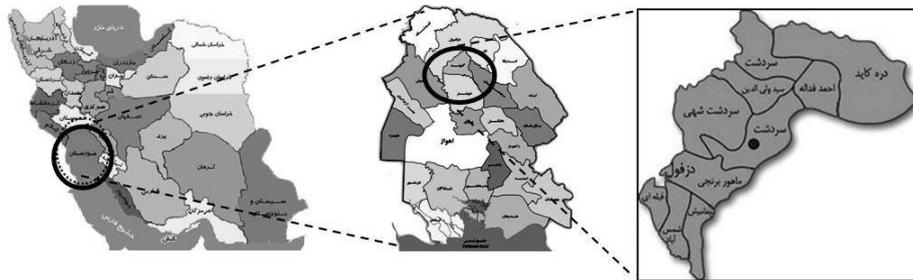
انتخاب سه فضای ورودی، حیاط و شبستان در این پژوهش بر پایه اهمیت مفهومی، عملکردی و ساختاری آن‌ها صورت گرفته است. این فضاها به عنوان حلقه‌های اتصال بیرون و درون و فرد و جمع، نقشی بنیادین در تجربه فضایی مسجد دارند. از یک سو، ویژگی‌های کالبدی و اقلیمی آن‌ها با مصالح بومی و سازه خاص همراه است و از سوی دیگر، تداوم الگوی فضایی در معماری اسلامی، جایگاه محوری آن‌ها را تثبیت کرده است. در مناطق گرم‌خشک، این سه فضا نه تنها بیشترین سطح اشغال کالبدی را دارا هستند، بلکه بیشترین تعامل رفتاری و معنوی میان کاربران در آن‌ها رخ می‌دهد. پژوهش حاضر با تمرکز بر این فضاها، به واکاوی الگوهای فضایی و روابط عملکردی آن‌ها می‌پردازد.

۶- ویژگی کالبدی- فضایی مساجد دزفول

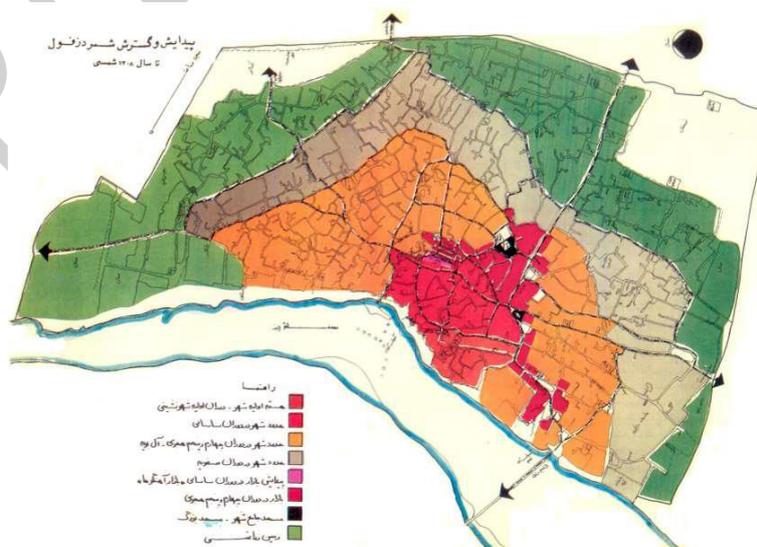
در این بخش، ویژگی‌های کالبدی-فضایی و مساجد دزفول با تمرکز بر ۱۶ نمونه تاریخی از دوره‌های مختلف، مورد تحلیل قرار می‌گیرد. این بررسی در چهار محور اصلی شامل معرفی نمونه‌های مورد مطالعه، ویژگی‌های کالبدی فضاها، نحوه سازماندهی فضایی و تحلیل نمونه‌های شاخص انجام شده است. هدف آن است که با تبیین رابطه میان عناصر کالبدی، بافت شهری، اقلیم و ضرورت‌های مذهبی، الگوهای شاخص فضایی این مساجد آشکار شود و روند شکل‌گیری و تحول آن‌ها در بستر تاریخی شهر دزفول به‌درستی تحلیل گردد.

۱-۶- معرفی نمونه‌های مورد مطالعه

دزفول در بخش‌های جلگه‌ای استان خوزستان و با گستردگی نزدیک به ۴۷۶۲ کیلومتر مربع که با برشمردن بخش‌های روستایی آن دارای گستردگی برابر ۷۸۴۴ کیلومتر مربع می‌باشد و در ۷۲۱ کیلومتری تهران و ۱۵۵ کیلومتری اهواز قرار دارد (شکل ۱). در حدود ۳۷۵ ه.ق نویسنده احسن التقاسیم مقدسی «دز» را یکی از توابع جندی شاپور دانسته و اوایل سده هفتم یاقوت حموی آن را «دژیل» خوانده است. در آغاز قرن هشتم صاحب نزه القلوب از دزفول و پل قلعه آن یاد کرده و بالاخره ابن بطوطه در سال ۷۲۵ ه.ق یکی از دروازه‌های شوشتر را دسپول نامیده است. شهر دزفول در دوران چهارم و پنجم هجری، آل بویه و صفویه و قاجاریه گسترش می‌یابد. گسترش شهر جدید در دوران معاصر بعد از سال ۱۳۱۵ هجری شمسی همراه با خیابان‌کشی‌های شطرنجی در کنار بافت تاریخی شهر تا امروز ادامه دارد (نعیما، ۱۳۷۶: ۶۸ (شکل ۲)).

شکل ۱: موقعیت شهر دزفول و استان خوزستان (مومنی و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۱۰)

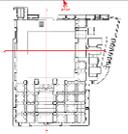
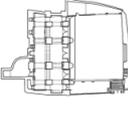
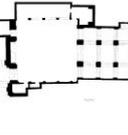
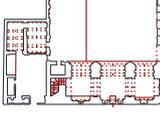
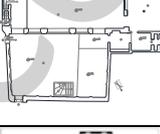
شکل ۲: پیدایش و گسترش بافت تاریخی شهر (نعیما، ۱۳۷۶: ۷۱).

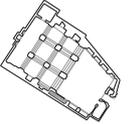
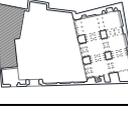
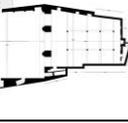
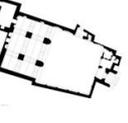
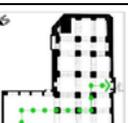
بررسی مساجد تاریخی دزفول نشان می‌دهد که میزان اصالت کالبدی و حفظ سازمان فضایی در این بناها یکسان نیست و همین امر بر تحلیل و تعمیم‌های تاریخی اثرگذار است. برای نمونه، مسجد جامع دارای لایه‌های متنوع تاریخی است؛ بخش «غریب‌خانه» به دوران اولیه‌ی اسلامی تعلق دارد، در حالی که گسترش شبستانی آن به دوره‌ی صفوی بازمی‌گردد. برخی مساجد صفوی همچون مسجد شاه رکن‌الدین بدون مداخلات عمده باقی مانده‌اند، اما در مساجدی چون میان‌دره و زارغان، بخش‌هایی در اثر جنگ یا عوامل طبیعی تخریب و سپس بازسازی شده‌اند، هرچند کلیت شبستان و حدود بنا مطابق با گذشته حفظ شده است. در مساجد قاجاری نیز وضعیتی مشابه دیده می‌شود؛ برخی چون مسجد کج‌بافان، افتتاح و مفید (بازار) بدون مداخلات تأثیرگذار باقی مانده‌اند، در حالی که در بناهایی مانند سیاه‌پوشان، لب‌خندق و ظهیرالسلام بخش‌هایی بازسازی شده‌اند. این تنوع در وضعیت مرمت و اصالت فضایی نشان می‌دهد که پیش از هرگونه تعمیم تاریخی درباره‌ی ویژگی‌های کالبدی و نحوه‌ی استقرار فضاها، باید میزان انطباق شکل کنونی مساجد با ادوار تاریخی‌شان مشخص شود. بنابراین، پژوهش حاضر با اذعان به این مداخلات، تحلیل‌های خود را با در نظر گرفتن این محدودیت ارائه می‌کند. در ادامه به بررسی وجوه کالبدی ۱۶ نمونه انتخاب شده از مساجد دوران تاریخی شهر دزفول بر اساس چگونگی جهت‌گیری، تعداد فضاهای موجود، تعداد و موقعیت شبستان و محور قرارگیری بنا نسبت به جهت قبله پرداخته شده است.

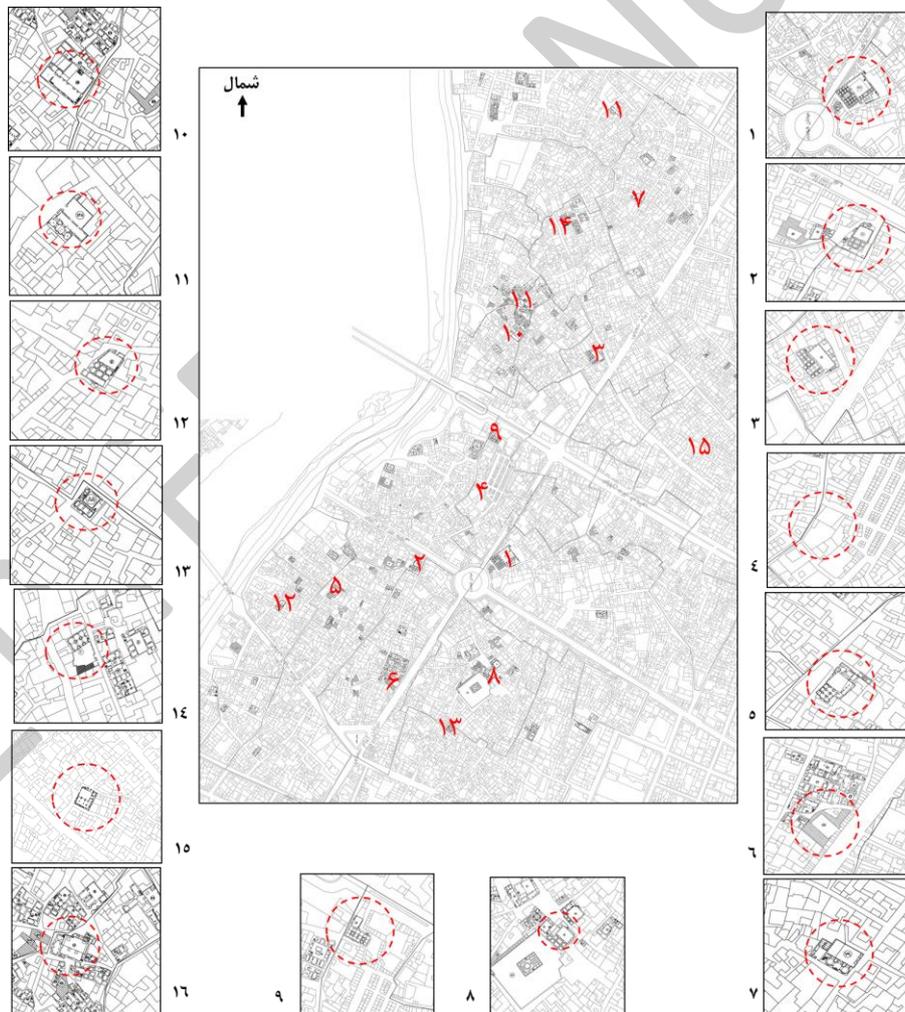
در روند بررسی مساجد تاریخی شهر دزفول، در گام نخست تعداد ۱۶ مسجد از دوره‌های مختلف تاریخی، از آغاز اسلام تا اواخر دوره قاجاریه، به عنوان نمونه‌های مطالعاتی برگزیده شدند. معیارهای انتخاب این مساجد بر پایه چهار شاخص اصلی استوار بوده است: نخست، تنوع دوره‌های تاریخی به منظور پوشش بازه‌های زمانی گوناگون؛ دوم، برخورداری از بیشترین میزان اصالت و سلامت کالبدی در اجزا و عناصر معماری؛ سوم، موقعیت و جانمایی این مساجد در پهنه تاریخی بافت شهری؛ و چهارم، بهره‌مندی از ساختار شبستانی یا پیروی از الگوی شبستانی در سازمان فضایی آنها. این رویکرد انتخاب، امکان تحلیل تطبیقی و جامع را میان نمونه‌ها فراهم ساخته است.

بررسی قدمت تاریخی ۱۶ مسجد مورد مطالعه در دزفول نشان می‌دهد که این مجموعه از نظر توزیع زمانی، بازتابی از روند تداوم معماری مذهبی در این شهر از دوره‌های آغازین اسلام تا پایان دوره قاجار است. قدیمی‌ترین مسجد، مسجد جامع دزفول است که به اوایل دوره اسلامی بازمی‌گردد و از دیرباز نقش محوری در هویت مذهبی و شهری دزفول داشته است. پس از آن، سه مسجد میان‌دره، شاه رکن‌الدین و زارغان به دوره صفوی تعلق دارند که بیانگر توسعه کالبدی شهر در این دوره و افزایش ساخت مساجد با ویژگی‌های معماری صفوی است. مسجد ملاحاجی نیز به عنوان نمونه‌ای که پیش از دوره قاجار ساخته شده، نقطه گذار معماری مذهبی شهر به دوره‌های متأخرتر به شمار می‌رود. سایر مساجد مورد مطالعه شامل مسجد دروازه، مسجد لب‌خندق، مسجد مفید، مسجد عاملی، مسجد سیاه‌پوشان، مسجد معزی، مسجد ظهیرالسلام، مسجد حاج صوفی، مسجد کج‌بافان، مسجد افتتاح و مسجد مرشد بکان، همگی به دوره قاجار مربوط می‌شوند که نشان‌دهنده رونق چشمگیر ساخت و سازهای مذهبی در این دوره است؛ این روند احتمالاً به واسطه رشد بافت شهری، افزایش جمعیت و تحولات اجتماعی-اقتصادی آن دوران شکل گرفته است. توزیع زمانی این مساجد نشان می‌دهد که معماری مذهبی دزفول با وجود پیروی از یک الگوی فضایی مشترک، در هر دوره تاریخی، متأثر از نیازهای اجتماعی، تغییرات کالبدی شهر و تحولات معماری، روندی پیوسته و زنده را طی کرده است که از دوران اولیه اسلامی آغاز شده و در دوره قاجار به اوج خود رسیده است (شکل ۳ و جدول ۱).

جدول ۱: معرفی مساجد دزفول (مأخذ: آرشیو میراث فرهنگی دزفول).

ردیف	نام بنا	قدمت	موقعیت بنا و توضیحات	مداخلات بنا	پلان بنا
۱	مسجد جامع	قرون اولیه - صفویه	در خیابان امام خمینی قرار دارد. این بنا در مجاورت بازار تاریخی شهر و کاروانسرای در جنوب آن قرار دارد. در گذشته یک حمام تاریخی در کنار ورودی در شمال مسجد که در جنگ تخریب شده است.	بخش غربی خانه مربوط به دوران اولیه اسلامی بوده است و گسترش شبستانی مسجد به قرون بعدی و دوره صفوی باز می‌گردد.	
۲	مسجد میان دره	صفویه	مسجد تاریخی میاندره (علی ابن ابیطالب) در محله‌ای با همین نام در میان بافت تاریخی شهر واقع شده است. مسجد میاندره با شماره ۸۳۸۵ در تاریخ ۸۲/۲/۹ در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده است. در شرق بنا حمامی به همین نام وجود دارد.	این بنا در دوران جنگ بخشهایی از آن تخریب و بازسازی شده است. اما کلیت شبستان و حدود بنا مطابق با گذشته است.	
۳	مسجد شاه رکن الدین	صفویه	بنا در تاریخ ۸۲/۲/۹ به شماره ۸۳۸۶ به ثبت رسیده است. این بنا در محله شاه رکن الدین قرار دارد. این بنا به همراه مجموعه تاریخی شاه رکن الدین شامل حمام، مدرسه و بقعه شاه رکن الدین است.	بدون مداخلات خاص فضاها و مطابق با گذشته است.	
۴	مسجد زارعان	صفویه	تاریخ ثبت ۸۲/۲/۹ و به شماره ۸۳۸۹ - محله صحرابدر شرقی، خیابان منتظری شرقی، کوچه شاه رکن الدین.	بخشهایی از آن تخریب و بازسازی شده است. اما کلیت شبستان و حدود بنا مطابق با گذشته است.	
۵	مسجد ملاحاجی (ضیائی)	قبل از قاجار - قاجار (۱۲۹۲ هـ.ق - پهلوی	به شماره ۳۷۷۲ در تاریخ ۸۰/۹/۱۲ ثبت شده است. بنا در خیابان امام خمینی محله ملاحاجی در مرکز محله مقدسیان قرار دارد.	بدون مداخلات تأثیرگذار در فضاها و مطابق با گذشته است.	
۶	مسجد عاملی (نبوی)	قاجار	این مسجد در محله صحرا بدر مغربی در شهر دزفول استان خوزستان واقع شده است. با شماره ۷۱۰۰ در تاریخ ۸۱/۱۱/۱۲ ثبت شده است. محله قلعه، نزدیک مسجد کجباغان، جنب کوچه ناهید.	بخشهایی از آن تخریب و بازسازی شده است. اما کلیت شبستان و حدود بنا مطابق با گذشته است.	
۷	مسجد سیاهپوشان	قاجار	با شماره ۷۰۹۵ در تاریخ ۸۱/۱۱/۱۲ ثبت شده است. در محله قدیمی سیاهپوشان قرار گرفته است.	بخشهایی از آن بازسازی شده است. اما کلیت شبستان و حدود بنا مطابق با گذشته است.	
۸	مسجد لب خندق	قاجار	در تاریخ ۷۸/ ۱۰/۸ به شماره ۲۵۴۷ ثبت شده است. در کوچه ۸ متری و به فاصله ۵۰۰ متری از بقعه متبرکه سید محمد معروف به سبز قبا قرار دارد.	بخشهایی از آن بازسازی شده است. اما کلیت شبستان و حدود بنا مطابق با گذشته است.	
۹	مسجد مرشد بکان	قاجار	۸۸/۱۱/۱۳ به شماره ثبت ۲۹۱۷۱. خیابان امام خمینی، روبروی سبز قبا، کوچه فولادیان، روبروی حسینیه مرشد بکان.	بدون مداخلات تأثیرگذار در فضاها و مطابق با گذشته است.	
۱۰	مسجد ظهیرالسلام	قاجار	۸۱/۱۲/۱۷ و به شماره ۷۸۷۸ به ثبت رسیده است. این بنا در محله لوریان قرار دارد.	بخشهایی از آن تخریب و بازسازی شده است. اما کلیت شبستان و حدود بنا مطابق با گذشته است.	
۱۱	مسجد حاج صوفی	قاجار	بنا به شماره ۷۹۱۴ در تاریخ ۸۱/۱۲/۱۷ به ثبت رسیده است. این بنا در محله سیاهپوشان قرار دارد.	بخشهایی از آن بازسازی شده است. اما کلیت شبستان و حدود بنا مطابق با گذشته است.	

	بدون مداخلات تأثیرگذار در فضاها و مطابق با گذشته است.	۸۲/۱۲/۹ به شماره ثبت ۸۳۸۷، محله قلعه	قاجار	مسجد کجیافان	۱۲
	بدون مداخلات تأثیرگذار در فضاها و مطابق با گذشته است.	تاریخ ثبت ۸۴/۱۲/۱۶ به شماره ۱۴۷۰۵، خیابان امام شمالی، ساکین، کوچه شهدا، کوچه باستان.	قاجار	مسجد آفتاب	۱۳
	بدون مداخلات تأثیرگذار در فضاها و مطابق با گذشته است.	مسجد مفید (بازار) یکی از مساجد تاریخی شهر دزفول می باشد که در بازار قدیم دزفول واقع شده است. نوع کاشیکاری ها و تزیینات مسجد مربوط به دوره قاجاریه می باشد. به شماره ۲۹۱۶۸ در ردیف فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده است.	قاجار	مسجد مفید (بازار)	۱۴
	بدون مداخلات تأثیرگذار در فضاها و مطابق با گذشته است.	خیابان طالقانی غربی، گذر اصلی محله قلعه و احمد کور واقع شده و این اثر در تاریخ ۹ اردیبهشت ۱۳۸۲ با شماره ثبت ۸۳۸۸ به عنوان یکی از آثار ملی ایران به ثبت رسیده است. این بنا در مجاورت بازار تاریخی دزفول قرار دارد.	اواخر قاجار	مسجد دروازه	۱۵
	بدون مداخلات تأثیرگذار در فضاها و مطابق با گذشته است.	بنا در تاریخ ۸۰/۱۱/۱۲ به شماره ۷۱۰۲ ثبت شده است. این بنا در محله بازار (محله قلعه) قرار دارد. بنا به همراه مدرسه و خانه معزی در یک مجموعه مجاور هم قرار دارد.	اواخر قاجار - اوایل پهلوی	مسجد معزی	۱۶

شکل ۳: موقعیت مساجد انتخاب شده در بافت تاریخی شهر دزفول: ۱- مسجد جامع، ۲- مسجد دروازه، ۳- مسجد لب خندق، ۴- مسجد مفید، ۵- مسجد عاملی (نبوی)، ۶- مسجد میان دره، ۷- مسجد سیاهپوشان، ۸- مسجد شاه رکن الدین، ۹- مسجد معزی، ۱۰- مسجد ظهرالسلام، ۱۱- مسجد حاج صوفی، ۱۲- مسجد کجیافان، ۱۳- مسجد زارغان، ۱۴- مسجد آفتاب، ۱۵- مسجد مرشد بکان، ۱۶- مسجد ملاحاجی

۲-۶- ویژگی فضاهای کالبدی مساجد دزفول

بررسی داده‌های جدول شماره ۲ نشان می‌دهد که تمامی ۱۶ مسجد مورد مطالعه در دزفول دارای فضاهای اصلی مشترکی شامل ورودی، هشتی، صحن یا حیاط، شبستان، محراب و وضوخانه هستند که این امر بیانگر ثبات و تداوم یک الگوی پایه در ساختار فضایی مساجد این شهر است. همچنین براساس جدول شماره ۳، تمامی این مساجد دارای یک شبستان هستند، که این امر نشان‌دهنده الگوی ساده و متمرکز در طراحی فضای اصلی عبادت در مساجد دزفول است. این موضوع به‌خوبی نشان می‌دهد که مساجد دزفول در دوره‌های تاریخی مختلف، به‌جای گسترش افقی و افزایش تعداد شبستان‌ها، بیشتر بر تمرکز فضای عبادت در یک شبستان تأکید داشته‌اند. نکته قابل توجه دیگر، نبود ایوان به معنای متداول و تعریف‌شده آن در اغلب این مساجد است؛ تنها در مسجد جامع و مسجد شاه رکن‌الدین، فضایی در جلوی شبستان مشاهده می‌شود که به دلیل ابعاد و ویژگی‌های معماری‌اش به عنوان «شبه‌ایوان» شناخته می‌شود و کارکردی مشابه ایوان‌های سنتی دارد. از سوی دیگر، ساخت فضای شوادان یا همان فضای زیرزمینی دستکند، در مساجد جامع، لب خندق، کجبافان، شاهرکن‌الدین، مرشدبکان، ملاحاجی و آفتاب دیده می‌شود. همچنین وجود فضای غریب‌خانه در سه مسجد جامع، دروازه و لب خندق، به‌ویژه در مسجد جامع که این فضا از نخستین سازه‌های آن به شمار می‌رود، اهمیت تاریخی این گونه فضاها را برجسته می‌کند. غریب‌خانه مسجد جامع را می‌توان با ایوان کرخه مقایسه نمود و احتمال الگوبرداری از آن به جای الگوبرداری از مساجد اولیه اسلامی نظیر شوش و شوشتر نیز مطرح شده است (مصطفوی، ۱۳۱۸: ۶۹)، و در سده‌های بعدی به شبستانی تبدیل و در دوره صفوی بیشترین تغییرات با ساخت شبه ایوان ورودی شبستان قبله در مسجد جامع ایجاد شده است (جدول ۲).

جدول ۲: فضاهای موجود در مساجد دزفول.

ردیف	نام بنا	ورودی	هشتی	صحن	شبستان	محراب	وضوخانه	شوادان	شبه ایوان	غریب‌خانه
۱	مسجد جامع	*	*	*	*	*	*	*	*	*
۲	مسجد دروازه	*	*	*	*	*	*	-	-	*
۳	مسجد لب خندق	*	*	*	*	*	*	*	-	*
۴	مسجد مفید	*	*	*	*	*	*	-	-	-
۵	مسجد عاملی (نبوی)	*	*	*	*	*	*	-	-	-
۶	مسجد میان دره	*	*	*	*	*	*	-	-	-
۷	مسجد سیاهپوشان	*	*	*	*	*	*	-	-	-
۸	مسجد شاه رکن الدین	*	*	*	*	*	*	*	*	-
۹	مسجد معزی	*	*	*	*	*	*	-	-	-
۱۰	مسجد ظهیرالسلام	*	*	*	*	*	*	-	-	-
۱۱	مسجد خاج صوفی	*	*	*	*	*	*	-	-	-
۱۲	مسجد کجبافان	*	*	*	*	*	*	-	-	-
۱۳	مسجد زارعان	*	*	*	*	*	*	-	-	-
۱۴	مسجد آفتاب	*	*	*	*	*	*	-	-	-
۱۵	مسجد مرشد بکان	*	*	*	*	*	*	*	-	-
۱۶	مسجد ملاحاجی	*	*	*	*	*	*	*	-	-

با توجه به جدول ۳، الگوی غالب در مساجد تاریخی دزفول ترکیب ساده‌ی «شبستان و حیاط» است که در ۱۲ نمونه مشاهده می‌شود و نشان‌دهنده‌ی شکل‌گیری الگوی پایه‌ای مساجد در این شهر است. در کنار این فرم ساده، برخی مساجد دارای عناصر الحاقی همچون شبه ایوان، غریب‌خانه و شوادان هستند که تنوع فضایی و سازگاری با شرایط اقلیمی و نیازهای اجتماعی را بازتاب می‌دهد. به‌ویژه حضور شوادان در پنج مسجد، بیانگر نقش اقلیم گرم دزفول در

شکل‌دهی به سازمان فضایی مساجد است؛ در حالی که ترکیب غریب‌خانه و شبه ایوان بیشتر به مساجد شاخص‌تر مانند مسجد جامع و مسجد شاه رکن‌الدین اختصاص یافته و نشان‌دهنده جایگاه ویژه‌ی این بناها در ساختار مذهبی-اجتماعی شهر است.

جدول ۳: عناصر فضایی تشکیل دهنده مساجد دزفول

تعداد	نام مسجد	عناصر فضایی
۱۲	مسجد میان دره، مسجد زارعان، مسجد ملاحاجی (ضیائی)، مسجد عاملی (نبوی)، مسجد سیاهپوشان، مسجد مرشد بکان، مسجد ظهیرالسلام، مسجد حاج صوفی، مسجد کجیافان، مسجد آفتاب، مسجد مفید، مسجد معزی	شبستان + حیاط
۰	-	شبستان + رواق + حیاط
۱	مسجد شاه رکن‌الدین	شبستان + حیاط + شبه ایوان
۲	مسجد لب خندق، مسجد دروازه	شبستان + حیاط + غریب‌خانه
۱	مسجد جامع دزفول	شبستان + حیاط + شبه ایوان + غریب‌خانه
۵	مسجد لب خندق، مسجد جامع، مسجد شاه رکن‌الدین، مسجد مرشد بکان، مسجد ملاحاجی	شبستان + حیاط + شوادون

۳-۶- سازماندهی فضایی مساجد دزفول

سازماندهی فضایی مساجد دزفول، بازتابی از پیوند میان ضرورت‌های مذهبی، بافت شهری و سنت‌های معماری است. در این بخش، نمونه‌ها بر اساس سه معیار اصلی شامل جهت‌گیری قبله، موقعیت شبستان و الگوهای ساخت جبهه‌ها تحلیل و دسته‌بندی شده‌اند تا الگوهای شاخص فضایی این مساجد تبیین شود.

۳-۶-۱- جهت‌گیری قبله در بنا

جهت‌گیری محور طولی بنا نسبت به قبله نیز در ۱۱ مسجد هم‌راستا و در ۵ مسجد عمود بر قبله است که این تفاوت عمدتاً به محدودیت‌های بافت شهری و معابر مجاور بازمی‌گردد، که معماران ناگزیر شده‌اند بنا را در راستای معابر تنظیم کنند و با ایجاد چرخش‌هایی در شبستان یا محراب، قبله را اصلاح نمایند. و ازسویی تطابق محور با جهت قبله نشان‌دهنده هماهنگی میان ساختار معماری و الزامات دینی بوده و حکایت از آن دارد که در بسیاری از این مساجد، طراحی به گونه‌ای انجام شده که پلان طویل مسجد در راستای قبله امتداد یافته است.

۳-۶-۲- قرارگیری شبستان

از نظر موقعیت قرارگیری شبستان، ۱۵ مسجد دارای شبستان در جبهه جنوبی هستند که این موضوع با الگوی رایج معماری مساجد ایران همخوانی دارد؛ که هم‌راستای سنت معماری مذهبی ایران و مبتنی بر جهت قبله است؛ این نشان از اولویت تأثیر زیرسامانه‌ی فرهنگی (نظم مقدس قبله) بر نحوه‌ی انتظام شبستان در معماری مساجد دارد. تنها استثناء مسجد آفتاب است که شبستان آن در جبهه شرقی قرار دارد که این مورد خاص نیازمند بررسی بیشتر در خصوص دلایل تاریخی، کالبدی یا محدودیت‌های بافت شهری آن مسجد است.

۳-۶-۳- الگوهای ساخت جبهه‌ها

در تحلیل الگوی ساخت جبهه‌ها، چند الگوی شاخص قابل‌تفکیک است: گروه نخست، مساجدی با ساخت در سه جبهه شمال، جنوب و شرق هستند که بیشتر در مساجد مسجد جامع، مسجد عاملی (نبوی)، مسجد شاه رکن‌الدین، مسجد مرشد بکان و مسجد میان دره دیده می‌شود؛ گروه دوم، مساجدی با ساخت تنها در جبهه‌های شمال و جنوب‌اند که مسجد کجیافان، مسجد دروازه را شامل می‌شود؛ گروه سوم، مساجدی با ساخت در سه جبهه شمال، جنوب و غرب که بیانگر انطباق با معابر متفاوت است و در مسجد مسجد لب خندق وجود دارد؛ گروه چهارم، مساجدی با ساخت در

جبهه‌های جنوب و غرب، که الگوی متداول‌تری در میان نمونه‌ها بوده و در مساجد مسجد مفید، مسجد سیاهپوشان، مسجد معزی، مسجد ظهیرالسلام و مسجد ملاحاجی دیده می‌شود؛ گروه پنجم، تنها مسجد میان‌دره را در بر می‌گیرد که در هر چهار جبهه ساخته شده و به وضوح نقش مرکز محله‌ای را ایفا می‌کرده است؛ در نهایت دو مسجد دیگر با الگوهای خاص، یکی با جبهه‌های جنوب، شرق و غرب (مسجد زارعان) و دیگری با جبهه‌های شرقی و غربی (مسجد افتتاح)، نمایانگر انطباق با شرایط خاص بافت شهری هستند. این دسته‌بندی‌ها نشان می‌دهد که ساختار معماری مساجد دزفول در کنار رعایت اصول مذهبی، به شدت تابع موقعیت شهری و نوع کارکرد اجتماعی هر مسجد بوده و از الگوهای مشخصی در ساخت پیروی کرده است. در پایان می‌توان اینگونه بیان نمود که گونه قرارگیری جبهه‌ها در سه دسته دوجبهه ساخت، سه جبهه ساخت و چهار جبهه ساخت قرار می‌گیرند که بیشتر نمونه‌ها در دسته اول قرار دارند؛ (شمال- جنوب) بیشترین فراوانی را دارا است که یا صرفاً دارای دو جبهه شمالی جنوبی هستند یا در جبهه‌های ساخت آنها، این دو جهت وجود دارد و پس از آن انتظام فضایی در (جنوب-غرب) و (شمال جنوب و شرق) در مرتبه دوم قرار دارند. بدین ترتیب می‌توان این سه گونه را به عنوان نظام فضایی در مساجد دزفول معرفی نمود (جدول ۴ و ۵). بیشترین جبهه ساخت پس از جبهه جنوبی به دلیل قرارگیری شبستان قبله، به ترتیب جبهه غربی، شمالی و سپس جبهه شرقی است.

جدول ۴: ویژگی شبستان و جهت گیری کلی بنا در مساجد دزفول.

ردیف	نام مساجد	تعداد شبستان	موقعیت قرارگیری شبستان				جهت محور طولی بنا نسبت به قبله		جهت ساخت جبهه
			جنوب	شمال	شرق	غرب	هم جهت	عمود	
۱	مسجد جامع	۱	*				*	شمال - جنوب - شرق	
۲	مسجد دروازه	۱	*				*	شمال - جنوب	
۳	مسجد لب خندق	۱	*				*	شمال - جنوب - غرب	
۴	مسجد مفید	۱	*				*	جنوب - غرب	
۵	مسجد عاملی (نبوی)	۱	*				*	شمال - جنوب - شرق	
۶	مسجد میان دره	۱	*				*	شمال - جنوب - شرق - غرب	
۷	مسجد سیاهپوشان	۱	*				*	جنوب - غرب	
۸	مسجد شاه رکن الدین	۱	*				*	شمال - جنوب - شرق	
۹	مسجد معزی	۱	*				*	جنوب - غرب	
۱۰	مسجد ظهیرالسلام	۱	*				*	جنوب - غرب	
۱۱	مسجد حاج صوفی	۱	*				*	جنوب - شرق	
۱۲	مسجد کجیافان	۱	*				*	شمال - جنوب	
۱۳	مسجد زارعان	۱	*				*	جنوب - شرق - غرب	
۱۴	مسجد افتتاح	۱		*			*	شمال - جنوب	
۱۵	مسجد مرشد بکان	۱	*				*	شمال - جنوب - شرق	
۱۶	مسجد ملاحاجی	۱	*				*	جنوب - غرب	

جدول ۵: جبهه های ساخت مشترک در مساجد دزفول.

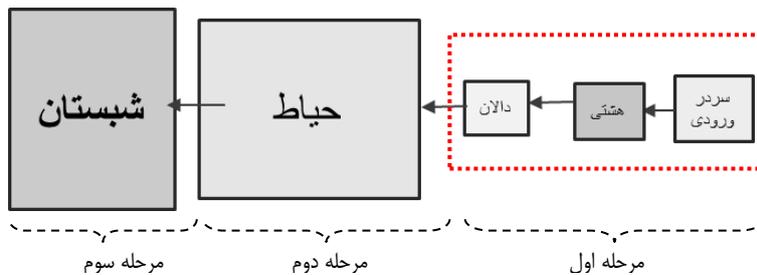
A: دارای دو جبهه ساخت		B: دارای سه جبهه ساخت		C: دارای چهار جبهه	
جبهه شمال و جنوب	۳ نمونه	جبهه شمال - جنوب - شرق	۴ نمونه	شمال - جنوب - شرق - غرب	۱ نمونه
جبهه جنوب - غرب	۵ نمونه	جنوب - شرق - غرب	۱ نمونه		
جبهه جنوب - شرق	۱ نمونه	شمال - جنوب - غرب	۱ نمونه		

۴-۶- تدقیق نمونه‌های مورد مطالعه و بررسی تفصیلی

همان‌گونه که در بخش روش تحقیق اشاره شد، در روند بررسی مساجد تاریخی شهر دزفول، در مرحله نخست، ۱۶ نمونه از مساجد متعلق به دوره‌های مختلف تاریخی، از آغاز اسلام تا اواخر دوره قاجاریه، انتخاب شدند. پس از تحلیل این نمونه‌ها و استخراج ویژگی‌های کلی آن‌ها در زمینه ساختار فضایی، از جمله فضاهای شاخص تشکیل‌دهنده، جهت‌گیری شبستان‌ها، جهت‌گیری کلی بنا و جبهه‌های ساخت، تصمیم بر آن شد که به دلیل گستردگی موضوع و محدودیت‌های این پژوهش، از پرداخت جزئی و گرافیکی به تمامی نمونه‌ها اجتناب شود. افزون بر این، اشتراکات کالبدی چشم‌گیر میان این مساجد و تکرار برخی عناصر فضایی، بررسی تمامی نمونه‌ها را از نظر تحلیلی کم‌ثمر می‌ساخت. از این رو، با در نظر گرفتن تنوع تاریخی، استقرار در محله‌های گوناگون شهر و نیز تفاوت در الگوی ساخت و جبهه‌های شکل‌دهنده بنا، شش نمونه منتخب برای تحلیل‌های عمیق‌تر برگزیده شدند. این نمونه‌ها به گونه‌ای انتخاب شده‌اند که تنوع مناسبی از منظر الگوهای ساخت، تناسبات هندسی حیاط و شبستان، جهت‌گیری فضاها، سلسله‌مراتب فضایی، سیرکولاسیون حرکتی و نسبت‌های پر و خالی بنا داشته باشند. در ادامه، این شش مسجد شامل مسجد جامع، مسجد دروازه، مسجد مفید، مسجد عاملی، مسجد لب خندق و مسجد میان‌دره به‌صورت توصیفی و گرافیکی، مورد تحلیل‌های دقیق قرار گرفته‌اند که شرح آن در بخش‌های بعد ارائه شده است.

۱-۴-۶- سلسله‌مراتب فضایی

در مساجد دزفول، سلسله‌مراتب فضایی با دقت و هدف‌مندی طراحی شده است، به‌گونه‌ای که فرد در حالت عادی، از بیرون مسجد هیچ دیدی به درون آن ندارد. ورود به مسجد با عبور از سردر آغاز می‌شود؛ فضایی بسته و محدود که مرز مشخصی میان فضای بیرون و درون مسجد ایجاد می‌کند. تکامل مراتب فضایی در نظام ورودی مساجد با شیوه‌هایی چون دسترسی مستقیم و گاهی ایجاد چرخش در مسیر ورود، افزایش طول مسیر و تباین فضایی صورت گرفته است. با ورود غیرمستقیم، طی مراتب گذار بر آمادگی مخاطب پیش از ورود می‌افزاید (طیبسی، ۱۳۹۱، ۸۹). پس از ورودی، فرد وارد حیاط می‌شود؛ فضایی باز اما محصور که همچنان از محیط بیرونی جدا مانده و نقش واسطه‌ای میان بیرون و درون مسجد را ایفا می‌کند. سپس مسیر حرکت به سمت شبستان قبله، یعنی فضای بسته و اصلی مسجد، ادامه می‌یابد که محل اصلی برگزاری نماز و تجمع است. این روند تدریجی ورود از فضای آزاد به فضای معنوی درونی در عین توجه به باز و بسته بودن، کوچک و بزرگ شدن فضاها، که در ارتفاع آن نیز متجلی است و به تدریج به ارتفاع فضا در شبستان قبله افزوده می‌شود؛ نوعی تأکید بر خلوت و تمرکز در معماری مذهبی دزفول ایجاد کرده است. وجود مسیرهای متنوع و چندگانه، در کنار سادگی معماری شبستان، بر پیچیدگی و تنوع فضایی این مساجد افزوده است (شکل ۴ و ۵). در مقایسه میان ورودی مساجد، مشخص می‌شود که سه مسجد جامع، دروازه و لب خندق دارای دسترسی مستقیم در امتداد محور طولی بنا هستند، در حالی که مساجد مفید، عاملی و میان‌دره با دسترسی‌های عمود بر محور طولی طراحی شده‌اند. همچنین، میزان مکث فضایی در مساجد مختلف متفاوت است؛ به‌گونه‌ای که مسجد لب خندق و مسجد عاملی بیشترین فرصت مکث را پیش از ورود به شبستان فراهم می‌کنند، در حالی که سایر مساجد، ورودی‌هایی با مکث کوتاه و گذرا دارند. به‌طور کلی، روند ورود به این مساجد، از فضای آزاد بیرونی به ترتیب شامل ۱- سردر (فضای بسته و جداکننده)، ۲- حیاط (فضای باز اما محصور) و ۳- شبستان (فضای بسته و اصلی) است که این سلسله‌مراتب دقیق به‌خوبی در شکل ۳ و ۴ نیز بازنمایی شده است. این الگو، نشان‌دهنده توجه معماران دزفول به کنترل حرکت، تقویت حس خلوت و تقید به الگوهای سنتی در شکل‌دهی به فضاهای مذهبی است (جدول‌های ۶ و ۷). بررسی سلسله‌مراتب دسترسی شش نمونه انتخابی نشان می‌دهد که همگی دارای سه مرحله اصلی در سلسله‌مراتب شامل، ورودی، حیاط و شبستان به صورت استقرار خطی هستند.

شکل ۴: نحوه دسترسی خطی و مستقیم از فضای بیرونی به شبستان مسجد در دزفول (سلسله مراتب فضایی)

شکل ۵: سلسله مراتب ۱- فضای بسته (خدماتی و سردر ورودی)-۲- باز (حیاط) و ۳- بسته (شبستان) در مسجد دروازه

جدول ۶: سلسله مراتب و سیر دسترسی سه فضای اصلی (۱) ورودی، (۲) حیاط، (۳) شبستان

مسجد جامع	مسجد دروازه	مسجد لب خندق	مسجد مفید	مسجد عاملی	مسجد میان دره
شمال ↑	شمال ↑	شمال ↑	شمال ↑	شمال ↑	شمال ↑

جدول ۷: جهت و نحوه ورود به حیاط در نمونه‌ها

مسجد جامع	مسجد دروازه	مسجد لب خندق	مسجد مفید	مسجد عاملی	مسجد میان دره

۲-۴-۶- همخوانی ساختار فضایی با اقتضائات اقلیمی

از منظر شرایط آسایش انسانی، اقلیم دزفول دارای تابستان‌هایی بسیار گرم و نیمه‌خشک و زمستان‌هایی معتدل است و در نتیجه، پرهیز از گرمای شدید تابستان از اهمیت بسیاری برخوردار است (طاهباز و جلیلیان، ۱۳۹۰: ۱۳۶-۱۳۵). یکی از ویژگی‌های بارز این اقلیم، دو فصلی بودن آن است؛ به این معنا که تابستان‌ها بسیار گرم و طولانی و زمستان‌ها کوتاه و ملایم، با هوایی بهاری یا پاییزی هستند، به گونه‌ای که در حدود دوسوم سال، هوا گرم است. ساختمان‌ها در این منطقه عمدتاً دارای حیاط‌های مرکزی کوچک و دیوارهای بلند هستند تا بیشترین میزان سایه را تأمین کنند.

مساجد واقع در این اقلیم نیز عمدتاً بر دو الگوی فضایی استوارند: الگوی حیاط مرکزی و الگوی شبستانی. در این مساجد، شبستان اصلی معمولاً در یکی از جبهه‌های حیاط، در سمتی پشت به آفتاب و رو به شمال قرار می‌گیرد تا بیشترین بهره‌برداری از سایه و تهویه طبیعی فراهم شود. شبستان، که وسیع‌ترین فضای ستون‌دار مسجد به‌شمار می‌آید، معمولاً

تنها از یک جبهه دارای بازشو و ورودی است تا امکان تهویه، نورگیری و ورود باد مطلوب را مهیا سازد. یکی از نکات قابل توجه در بررسی نمونه‌های انتخابی، درون‌گرایی این مساجد است؛ به‌گونه‌ای که تمامی آن‌ها رو به فضای باز حیاط قرار دارند اما ساختار کالبدی‌شان به شکلی سامان یافته است که ورود به فضای بسته شبستان قبله تنها از طریق حیاط و بدون هیچ فضای واسطی نظیر رواق صورت می‌گیرد. در این مساجد، عبور به شبستان قبله جز از طریق ورود به حیاط، که فضایی باز اما کاملاً محصور و محدود شده با دیوارها و جرزهای حجیم مسجد است، امکان‌پذیر نیست؛ به عبارت دیگر، حیاط نقش واسط کلیدی را در ساختار فضایی ایفا کرده و به وسیله حجم مسجد به‌طور کامل دربر گرفته شده است. از دیگر ویژگی‌های کالبدی این مساجد، می‌توان به دیوارهای ضخیم خشتی یا آجری و سقف‌های بلند گنبدی اشاره کرد که با هدف ایجاد سایه و کاهش تبادل حرارتی میان درون و بیرون شبستان ساخته شده‌اند. در برخی نمونه‌ها، قرارگیری سایر جبهه‌های ساختمان در جهت‌های شرقی، غربی یا شمالی نیز به ایجاد سایه و تأمین خنکی کمک کرده است.

جهت‌گیری کلی بنا در این مساجد اهمیت بسزایی دارد. گرچه جهت قبله عامل تعیین‌کننده اصلی در طراحی مساجد است، اما مطلوب‌ترین جهت‌گیری برای جبهه‌های اصلی ساختمان، جهتی است که در فصول گرم کمترین میزان تابش و در فصول سرد بیشترین دریافت گرما را داشته باشد و در عین حال، امکان بهره‌گیری از بادهای مطلوب فصول گرم را نیز فراهم سازد. بر اساس پژوهش‌های انجام شده، مناسب‌ترین جهت‌گیری در جلگه خوزستان برای ساختمان‌هایی با یک جبهه باز، جنوب با انحراف حداکثر ۳۰ درجه به سمت جنوب‌شرقی است (همان، ۱۳۵ و ۱۴۳). در مساجد شهر دزفول، به‌واسطه اهمیت قبله، تمامی شبستان‌ها در جهت جنوب قرار گرفته‌اند و جهت‌گیری کلی بناها نیز عمدتاً به سمت جنوب‌غربی است. همان‌گونه که در جدول شماره ۸ مشاهده می‌شود، نسبت مساحت حیاط و شبستان در این مساجد تقریباً برابر است و فضای باز (خالی) حیاط در برابر شبستان قبله (فضای بسته یا پر) قرار گرفته است. این موضوع نشان‌دهنده اهمیت توأمان فضای بسته (پر) شبستان و فضای باز (خالی) حیاط است؛ به‌گونه‌ای که حیاط علاوه بر کارکرد حرکتی، در مناسبت‌ها و اعیاد مذهبی به‌عنوان مصلی و محل گردهمایی در فضای باز نیز کاربرد داشته است. این ویژگی مشترک، در تمامی شش نمونه منتخب و نیز در ۱۶ مسجد بررسی‌شده در دزفول مشاهده می‌شود (جدول ۸).

از سوی دیگر، ساخت فضای شوادان یا همان فضای زیرزمینی دستکند، در مساجد جامع، لب خندق، کجیافان، شاهرکن-الدین، مرشدبکان، ملاحاجی و آفتاح دیده می‌شود که به‌عنوان فضاهای اقلیمی و پناهگاه‌های تابستانی یا اضطراری، بیانگر انطباق هوشمندانه معماری مساجد دزفول با شرایط اقلیمی گرم منطقه است. مجموع این تحلیل‌ها نشان می‌دهد که معماری مساجد دزفول علاوه بر حفظ الگوی فضایی مشترک، با توجه به ویژگی‌های اقلیمی، نیازهای اجتماعی و ریشه‌های تاریخی، فضاهای خاصی همچون شوادان و غریب‌خانه را نیز در ساختار خود جای داده است که هر یک بیانگر لایه‌هایی از هوشمندی معماری و پیوند با زمینه فرهنگی-تاریخی شهر است.

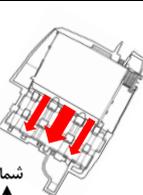
جدول ۸: نمایش چگونگی ورود به فضاهای باز (خالی) و بسته (پر) و کارکرد اقلیمی آن جهت تأمین سایه

سیرکولاسیون حرکتی از فضای باز به بسته					
مسجد جامع	مسجد دروازه	مسجد لب خندق	مسجد مقید	مسجد عاملی	مسجد هیان دره
نمایش فضاهای بسته (پر) (رنگ سبز) و باز (خالی) (رنگ نارنجی)					

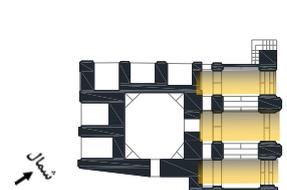
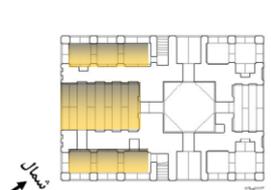
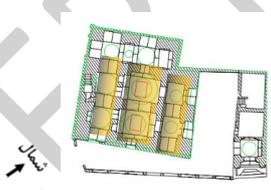
۶-۴-۳- ویژگی کالبدی شبستان

از دیگر ویژگی‌های مشترک این مساجد، ساختار خاص شبستان‌هاست که همگی از تقسیم‌بندی سه‌گانه بهره‌مند هستند؛ بدین صورت که یک فضای میانی پهن‌تر، میان دو فضای جانبی باریک‌تر و کشیده قرار دارد. هر سه بخش، با یک ارتفاع یکسان پوشش یافته‌اند و محراب معمولاً در انتهای فضای میانی جای می‌گیرد؛ این ساختار موجب هدایت طبیعی نمازگزاران به سمت بخش میانی و محراب می‌شود. این ویژگی در مساجد سده‌های نخستین هجری با پهن‌تر و گشادتر کردن دهانه میانی و رو به قبله (پیرنیا، ۱۳۸۳، ۴۱) همخوانی دارد و نشان از استمرار این ویژگی کهن در ساخت مساجد این شهر دارد. نسبت‌های هندسی شبستان نیز بر همین الگو استوار است؛ به‌طوری که دهانه‌های اصلی به صورت فرد، معمولاً با تکرار سه دهانه در امتداد قبله طراحی شده‌اند و دهانه میانی به‌وضوح پهن‌تر است تا تأکید بیشتری بر محور قبله و هدایت نمازگزار به سوی اصلی‌ترین بخش مسجد و جایگاه محراب ایجاد شود. در برخی از این مساجد، مناره‌هایی در دو سوی فضای میانی این تأکید را تقویت کرده‌اند. جالب آن‌که این الگوی سه‌گانه فضایی، افزون بر مساجد، در برخی آرامگاه‌های تاریخی دزفول نیز مشاهده می‌شود؛ نمونه‌هایی مانند آرامگاه محمد بن جعفر طیار، علی مالک، قدمگاه امام رضا (ع)، بقعه قدمگاه ابوالفضل یا پیر کهنک و بقعه شاه رکن‌الدین از این الگو پیروی کرده‌اند. علاوه بر این، در اغلب این آرامگاه‌ها، ورودی در راستای جهت قبله قرار داشته که از این منظر، وجه اشتراک کالبدی بارزی میان مساجد و آرامگاه‌های تاریخی دزفول ایجاد کرده است (زارعی و غیبی، ۱۴۰۰) (جدول ۹ و ۱۰). این تحلیل به‌خوبی نشان می‌دهد که ساختار درون‌گرا، نظم هندسی سه‌گانه و تأکید بر محور قبله، از ویژگی‌های پایدار و مشترک در معماری مذهبی دزفول به شمار می‌رود.

جدول ۹: نظم فضایی شبستان بر اساس نظم هندسی سه‌گانه (یک فضای عریض مرکزی و دو فضای کم عرض‌تر طرفین)

مسجد جامع	مسجد دروازه	مسجد لب خندق	مسجد مفید	مسجد عاملی	مسجد میان دره
					

جدول ۱۰: مقایسه فضاهای سه‌بخشی با آرامگاه‌های دزفول

بقعه قدمگاه ابوالفضل یا پیر کهنک (دوره صفویه)	بقعه شاه رکن‌الدین (دوره تیموری)	بقعه علی مالک (قاجار)
		

۶-۴-۴- استهلاک انحراف قبله در مساجد دزفول

مهمترین ویژگی درون مسجد، محراب و دیواری است که رو به سمت قبله قرار گرفته است و برای نشان دادن جهت مکه است (میسل، ۱۳۹۱، ۲۲) و شاخص کردن دیوار قبله (هیلن براند، ۱۳۸۳، ۵۴) بوده است. سمت قبله در اغلب نقاط سرزمین ایران به طرف جنوب غربی و یا غرب با گرایش به جنوب قرار دارد مسجد باید به گونه‌ای طراحی شود که محراب به شبستان به سمت قبله و کل بنای مسجد از بیرون هماهنگ با بناهای مجاور باشد استهلاک این کجی در بنای مساجد را استهلاک انحراف قبله می‌گوییم (رئیس زاده، ۱۳۹۸، ۱۸۹).

برای استهلاک انحراف قبله در طراحی مساجد از چند روش استفاده شده است یکی از آنها قرارگیری همه اجزای مسجد در امتداد قبله به گونه‌ای که ناخودآگاه نمازگزار متوجه به سمت قبله گردد و نیازی به جستجو برای یافتن قبله نداشته باشد. برای دستیابی به این مقصود فضای شبستان و حیاط در جهت قبله قرار می‌گیرد یا از فضای ورودی مسجد به حیاط در جهت قبله وارد شود همانند مسجد شاه اصفهان و گاهی نیز بهره‌گیری از هر دو شیوه است. در مساجد بررسی شده دزفول در اکثر نمونه‌ها ورودی، حیاط و شبستان هر سه در راستای قبله قرار گرفته است و کشیدگی کل بنا نیز در راستای قبله قرار دارد. که نشان دهنده یک ویژگی شاخص در طراحی مساجد این شهر بوده است که در دوران تاریخی مختلف تداوم یافته است. هندسه زمین یا سایت مساجد تحت تأثیر الگوی ارگانیک و پیچیده بافت تاریخی شهر، معمولاً فاقد فرم‌های منظم و خطوط صاف و قائمه است؛ معمار در مواجهه با این شرایط، در نخستین گام، بزرگ‌ترین مستطیل ممکن را که در راستای قبله باشد، از دل زمین استخراج می‌کند تا ساختار مسجد را بر آن استوار سازد (توکلیان و کازرونی، ۱۳۹۴: ۹۵). در جدول شماره ۱۱، موقعیت این مستطیل اصلی در زمین و نسبت آن با محور طولی مسجد و قبله به‌وضوح نشان داده شده است. همچنین برای تأکید بیشتر بر محور اصلی روبه قبله مسجد، علاوه بر استقرار شبستان و عریض‌تر شدن دهانه میانی در کنار ساخت شبه ایوان در برخی مساجد، دو مناره کوتاه نیز بر بالای شبه ایوان مساجدی که دارای این عنصر هستند ساخته شده است که به عنوان ویژگی شاخص مساجد دزفول عمومیت ندارد.

نکته مهم دیگر، اهمیت رعایت تناسب هندسی در جانمایی شبستان و حیاط است؛ به گونه‌ای که تناسب حیاط نقش تعیین‌کننده‌ای در شکل‌گیری نظم شبستان دارد و نوعی هم‌نشینی متعادل و هماهنگ میان این دو فضای اصلی ایجاد می‌کند. این نظام تناسب، از ویژگی‌های شاخص معماری مذهبی دزفول به شمار می‌رود که کارکرد، زیبایی و نظم فضایی را به‌صورت هم‌زمان در ساختار مسجد تأمین کرده است (جدول ۱۱).

همان‌گونه که در جدول شماره ۱۰ مشاهده می‌شود، چیدمان فضاهای اصلی در مساجد دزفول از الگوی نسبتاً ثابتی پیروی می‌کند؛ به طوری که فضاهای خدماتی و سرویس‌های بهداشتی معمولاً در جبهه ورودی مسجد و در نزدیکی ورودی اصلی قرار گرفته‌اند، در حالی که شبستان در سمت دیگر حیاط و به‌صورت مستقل از این فضاها جای گرفته است. در برخی موارد نیز، فضایی به نام غریب‌خانه در ساختار مساجد دیده می‌شود که معمولاً در نزدیکی شبستان و در اتصال مستقیم با آن قرار دارد؛ به‌عنوان نمونه، غریب‌خانه مسجد دروازه (با رنگ آبی در جدول نشان داده شده) و مسجد جامع در همین محدوده واقع شده‌اند. این الگو بیانگر یک نظم عملکردی روشن در معماری مساجد دزفول است که در آن، فضاهای خدماتی به ورودی محدود می‌شوند و شبستان در موقعیتی متمرکز و مستقل در سوی دیگر حیاط مستقر می‌گردد.

جدول ۱۱: استهلاک قبله و جهت گیری فضاهای مسجد (سبز: شبستان-آبی: خدماتی و بهداشتی- خاکستری: حیاط)

مسجد جامع	مسجد دروازه	مسجد لب خندق	مسجد مفید	مسجد عاملی	مسجد میان دره
موقعیت بزرگترین مستطیل و جهت گیری کلی بنا و شبستان (فلش های سیاه) و جهت قبله (فلش سبز)					

۵-۴-۶- تناسبات شبستان و حیاط

بررسی ابعاد و میزان فضای شبستان و حیاط در مساجد نشان می‌دهد که حیاطها عموماً دارای هندسه نزدیک به مربع هستند. مساجد دروازه و مفید و جامع با نسبت طول به عرض حیاط ۱/۰۳-۱ دارای نزدیکترین ابعاد به شکل مربع هستند و مسجد لب خندق با نسبت ۲-۱ دارای کشیده‌ترین حیاط به شکل مستطیل است. سایر نمونه‌ها دارای نسبتی بین ۱-۱/۲۴ و ۱-۱/۳۴ به ترتیب در مساجد میان دره و شاه رکن الدین هستند. حیاط در حدود ۳۰ تا ۴۰ درصد فضای مسجد را به خود اختصاص داده است که مسجد شاه رکن الدین با ۳۰/۵ درصد دارای کمترین میزان و مسجد دروازه با ۳۹ درصد بیشترین میزان حیاط را داراست. فضای شبستان در مساجد بین ۲۷ درصد (مسجد عاملی و شاه رکن الدین) تا ۴۴ درصد (مساجد میان دره، مفید و لب خندق) و سایر نمونه‌ها دارای ابعادی در حدود ۳۵ درصد هستند. مقایسه میزان شبستان (فضای بسته) و حیاط (فضای باز) نشان می‌دهد که در اکثر نمونه‌ها به جز دو نمونه (مساجد لب خندق و میان دره) درصد فضای حیاط اندکی بیشتر است اما به طور کلی دارای سهم تقریباً یکسانی در کل فضای مساجد هستند که نشان از اهمیت این دو فضا در مساجد شهر دزفول دارد (جدول ۱۲).

جدول ۱۲: بررسی میزان فضای حیاط و شبستان در مساجد انتخابی

مسجد جامع	مسجد دروازه	مسجد لب خندق	مسجد مفید	مسجد عاملی	مسجد میان دره	مسجد شاه رکن الدین	
۳۶٪	۳۹٪	۳۱٪/۵	۴۳٪	۳۵٪	۳۶٪	۳۰٪/۵	نسبت حیاط به کل مسجد
۳۴٪	۳۵٪	۴۳٪	۴۳٪	۲۷٪	۴۴٪	۲۷٪	نسبت شبستان به کل مسجد
۱-۱/۰۶	۱-۱/۰۳	۱-۲	۱-۱/۰۳	۱-۱/۰۴	۱-۱/۲۴	۱-۱/۳۴	نسبت طول به عرض حیاط

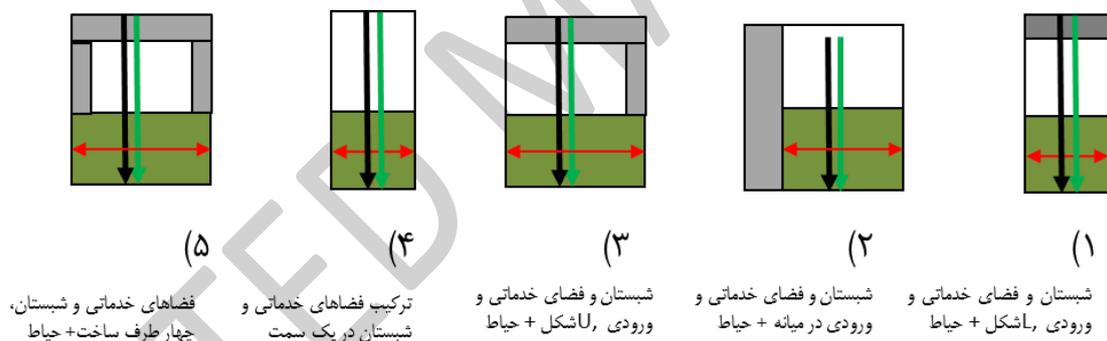
۷- بحث و جمع‌بندی

با توجه به تحلیل‌های انجام شده، در این بخش به جمع‌بندی نهایی پژوهش پرداخته می‌شود. بر این اساس مساجد تاریخی دزفول به چهار گونه اصلی شامل مساجد «شبستان + حیاط»، «گونه‌های شبه ایوان‌دار (شامل دو گونه "شبستان + حیاط + شبه ایوان" و "شبستان + حیاط + شبه ایوان + غریب خانه")» و «الگوی شبستان + حیاط + غریب خانه» تقسیم شده‌اند که در ادامه توضیحات مربوط به هریک از آنها آمده است.

الف) گونه شبستان + حیاط

بر اساس بررسی‌های انجام شده به نظر می‌رسد که نحوه همنشینی فضای شبستان + فضاهای خدماتی و حیاط در مساجد تاریخی دزفول متفاوت بوده و در هریک از آنها به صورت خاصی در نظر گرفته شده است. بر اساس آنچه در جدول شماره ۳ بیان شد گونه شبستان + حیاط، پرکاربردترین گونه است که می‌توان به صورت پنج زیرگونه دسته‌بندی نمود:

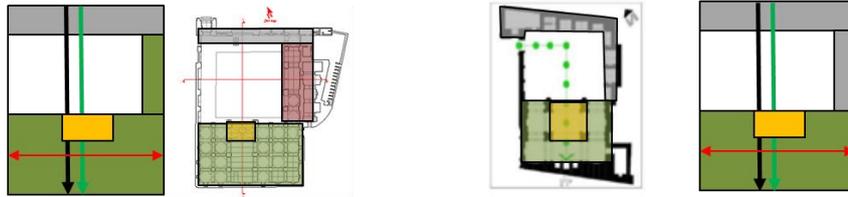
- (۱) شبستان و فضای خدماتی و ورودی، **L شکل + حیاط**، که مساجد مسجد ملاحاجی، مسجد ظهیرالسلام، مسجد مفید و مسجد معزی در تیم دسته قرار می‌گیرند.
- (۲) شبستان و فضای خدماتی و ورودی در **میان + حیاط**، که در مساجد، مسجد آفتاب، مسجد دروازه و مسجد کجافان دیده می‌شود.
- (۳) شبستان و فضای خدماتی و ورودی، **U شکل + حیاط**؛ در مساجد مسجد مرشد بکان، مسجد سیاهپوشان، مسجد عاملی (نبوی)، مسجد زارعان، مسجد شاه رکن الدین، مسجد میان دره، مسجد جامع قابل اشاره است.
- (۴) ترکیب فضاهای خدماتی و شبستان در **یک سمت + حیاط** در مسجد حاج صوفی
- (۵) فضاهای خدماتی و شبستان، **چهار طرف ساخت + حیاط** که در مسجد لب خندق دیده می‌شود. (شکل ۶).

شکل ۶: دیاگرام گونه‌های استقرار فضایی مساجد: شبستان (سبز) + فضای خدماتی + ورودی (خاکستری) + حیاط (سفید)

ب) گونه‌های شبه ایوان‌دار

در دو الگوی مساجد دارای شبه ایوان‌دار می‌توان دو دسته (۱) «شبستان + حیاط + شبه ایوان» و (۲) «شبستان + حیاط + شبه ایوان + غریب خانه» (به عنوان یک فضای نیایشی) را ارایه نمود. در این دو دسته «شبستان و فضای خدماتی و ورودی، **U شکل + حیاط**» قرار می‌گیرد و شبه ایوان به صورت تکی و در میانه پیشگاه شبستان قبله قرار می‌گیرد که با دو جرز نیم استوانه قطور بیرون زده خود را از سایر دهانه‌ها متمایز می‌کند

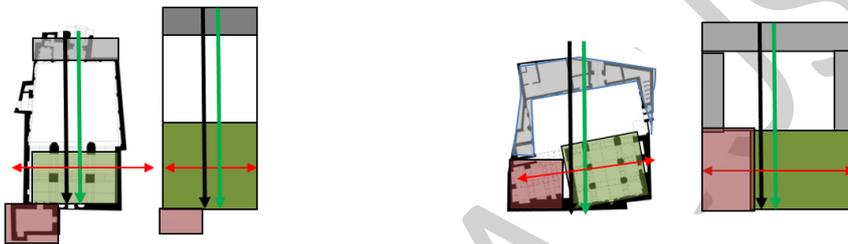

شکل ۷: دیاگرام گونه‌های ۲ و ۳: استقرار فضایی شبیستان + حیاط + شبه ایوان (+ غریب خانه)
 (۱) شبیستان (سبز) + حیاط (سفید) + شبه ایوان (زرد) - مسجد شاه رکن الدین
 (۲) شبیستان (سبز) + حیاط (سفید) + شبه ایوان (زرد) + غریب خانه (قهوه ای) - مسجد جامع
 (شبیستان و فضای خدماتی و ورودی U شکل + حیاط)

شکل ۷: دیاگرام گونه‌های ۲ و ۳: استقرار فضایی شبیستان + حیاط + شبه ایوان (+ غریب خانه)

ج) الگوی شبیستان + حیاط + غریب خانه

که شبیستان در جبهه جنوبی و غریب خانه در مجاور و یا پشت شبیستان قرار گرفته است که مساجد مسجد لب خندق، مسجد دروازه را دربرمی‌گیرد. این دو مسجد در دسته استقرار فضایی دو طرف ساخت و حیاط در میان (مسجد دروازه) و چهار طرف ساخت با حیاط مرکزی (مسجد لب خندق) قرار می‌گیرند.

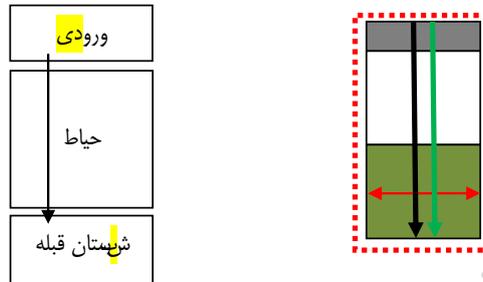
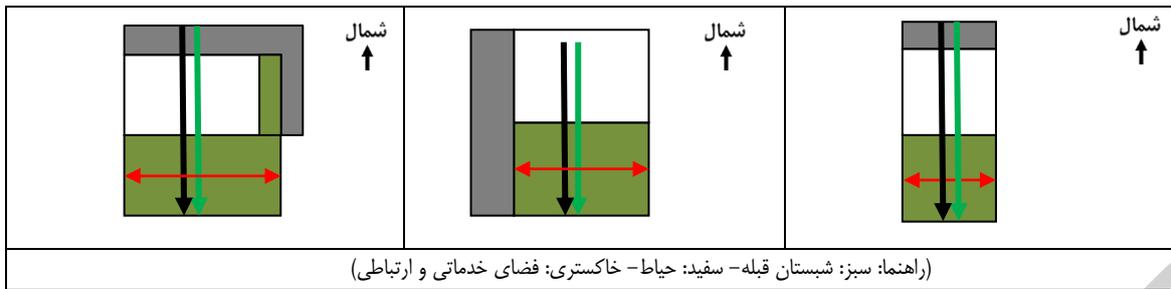
شکل ۸: دیاگرام گونه ۴: استقرار فضایی شبیستان + حیاط + غریب خانه
 (۱) شبیستان (سبز) + حیاط (سفید) + غریب خانه (قهوه ای) - مسجد لب خندق
 (۲) شبیستان (سبز) + حیاط (سفید) + غریب خانه (قهوه ای) - مسجد دروازه

شکل ۸: دیاگرام گونه ۴: استقرار فضایی شبیستان + حیاط + غریب خانه

همان‌گونه که پیش‌تر نیز اشاره شد، در روند شکل‌گیری ساختار فضایی مساجد دزفول از ابتدای دوره اسلامی تا پایان دوره قاجار، یک الگوی کلی در نظم فضایی این بناها قابل شناسایی است. الگوی شمال-جنوب که بیشترین فراوانی را در میان مساجد مورد مطالعه دارد و به‌نوعی، الگوی غالب در معماری مذهبی دزفول محسوب می‌شود. بنابراین، می‌توان این الگو را به‌عنوان استقرار فضایی اصلی مساجد دزفول معرفی کرد. به نظر می‌رسد استقرار اصلی مساجد در محور طولی آن‌ها، با هدف اختصاص بزرگ‌ترین بخش از زمین مسجد به دو فضای کلیدی، یعنی حیاط و شبیستان انجام شده است؛ موضوعی که پیش‌تر نیز در مقاله به آن اشاره شده بود. در این ساختار، ورودی‌ها معمولاً در جبهه‌های دیگر نظیر شمالی، شرقی یا غربی جانمایی شده‌اند (جدول ۱۳ و شکل ۹).

جدول ۱۳: گونه‌های متمایز استقرار فضاها در مساجد دزفول

استقرار فضایی نمونه در مساجد دزفول		
مسجد جامع	مسجد مفید	مسجد دروازه
الگوی استقرار فضایی مساجد دزفول		
الگوی سوم (شمال - شرق - جنوب)	الگوی دوم (غرب - جنوب)	الگوی اول (شمال - جنوبی)
دارای شبیستان جنوبی - جبهه شمالی و شرقی	دارای شبیستان جنوبی - جبهه غربی	دارای شبیستان جنوبی - جبهه شمالی

شکل ۹: نظام کلی استقرار فضایی مسجد در دزفول - (راهنما: سبز؛ شبستان قبله- سفید: حیاط- خاکستری: فضای خدماتی و ارتباطی- قرمز: بزرگترین مستطیل راستای قبله).

در ادامه جدول شماره ۱۴، ویژگی‌های تأثیرگذار در معماری مساجد دزفول را به صورت خلاصه و طبقه‌بندی شده ارائه می‌کند. این ویژگی‌ها نمایانگر عوامل کلیدی در شکل‌گیری ساختار فضایی و کالبدی این مساجد بوده و حاصل تحلیل دقیق نمونه‌های منتخب در پژوهش حاضر است. بر این اساس مساجد دزفول عمدتاً با الگوی شبستانی و بدون گنبد ساخته شده‌اند که شباهت‌هایی با مساجد اولیه خوزستان دارند. محور طولی بناها غالباً هم‌راستا با قبله است و سلسله‌مراتب فضایی مشخصی شامل ورودی، حیاط و شبستان را دنبال می‌کنند. نظم هندسی سه‌گانه شبستان در استمرار سنت اولیه مساجد قرون نخستین و تأکید بر محور قبله با فضای میانی پهن‌تر و دو فضای جانبی باریک‌تر و کشیدگی آنها در جهت قبله، که صفوف نمازگزاران را تسهیل می‌کند از دیگر نکات حائز اهمیت است. ویژگی‌های دیگر شامل درون‌گرایی، تنوع جای‌گیری ورودی‌ها، تناسب هندسی حیاط و رابطه متوازن شبستان و حیاط است. همچنین، سه‌الگوی فضایی کلی در مساجد دزفول شناسایی شده‌اند. شرح دقیق این ویژگی‌ها و دسته‌بندی‌های مرتبط در جدول زیر آمده است.

جدول ۱۴: ویژگی‌های معماری مساجد دزفول (شش نمونه منتخب)

شرح ویژگی	نوع ویژگی
الگوی شبستانی، بدون گنبد الگوی غالب معماری مذهبی دزفول	الگوی فضایی و ساختاری
محور طولی عمدتاً هم‌راستا با قبله و سازمان‌دهی کالبدی متناسب با جهت قبله	جهت‌گیری بنا
ترتیب "شبستان → حیاط → ورودی"، نظم فضایی مشخص و متداول در مساجد دزفول	سلسله‌مراتب فضایی
سه بخشی؛ فضای میانی پهن‌تر، فضاهای جانبی باریک‌تر به عنوان ویژگی متمایز مساجد دزفول	تقسیم‌بندی شبستان
شبستان در جهت قبله و کشیده در خلاف جهت قبله به منظور تأمین صفوف طولانی‌تر نمازگزاران	کشیدگی شبستان
همه مساجد درون‌گرا هستند به منظور حفظ حریم معنوی و استقلال فضایی	درون‌گرایی
ورودی‌ها در امتداد یا عمود بر محور حیاط و قبله؛ در مرکز جبهه مقابل قبله یا گوشه حیاط (تنوع در دسترسی متناسب با هندسه زمین و محور قبله)	تنوع جای‌گیری ورودی
۵۰٪ مربع تناسب نزدیک به ۱-۰۳ و ۵۰٪ مستطیل (توازن میان فرم‌های مربع و مستطیل در طراحی حیاط)	هندسه حیاط
حیاط حدود ۳۵ تا ۴۰ درصد سطح مسجد را دربر می‌گیرد (تعادل فضایی میان حیاط و شبستان)	نسبت فضایی حیاط
تناسب نزدیک میان فضای باز حیاط و فضای بسته شبستان	رابطه شبستان و حیاط
تطبیق با اقلیم و پاسخگویی به نیازهای محلی به صورت فقدان رواق؛ استفاده از شوادان در برخی نمونه‌ها	کاربری فضاهای دیگر
سه الگوی کلی: شمال-جنوب (غالب)، جنوب-غرب، شمال-جنوب-شرق به عنوان نظام‌های غالب فضایی و سامان‌دهی ورودی‌ها در جبهه‌های جانبی	الگوهای کلی فضایی

در پایان و بر پایه یافته‌های این پژوهش، می‌توان چنین نتیجه گرفت که در معماری مساجد تاریخی دزفول، گنبد همواره به‌عنوان عنصری ویژه مکان‌های متبرکه و آرامگاهی شناخته شده است؛ از این رو، برخلاف بسیاری از شهرهای تاریخی ایران، مساجد این شهر بر الگوی شبستانی استوار بوده و بدون گنبد ساخته شده‌اند. همچنین، ایوان که در معماری مساجد ایرانی همواره جایگاهی برجسته دارد، در مساجد دزفول حضوری بسیار محدود یافته است. حتی در موارد معدودی که نشانی از ایوان دیده می‌شود، این فضا با دگرگونی در شکل و کارکرد، به ساختاری شبه ایوانی بدل شده است که دیگر نقش سنتی ایوان را به‌طور کامل ایفا نمی‌کند. این ویژگی‌ها نشان از رویکردی بومی و متمایز در میان معماران دزفول دارد که با نگاهی هوشمندانه، معماری مذهبی را با نیازهای اقلیمی، بافت کالبدی و زمینه فرهنگی این شهر هماهنگ ساخته‌اند.

۸- نتیجه‌گیری و پیشنهادات

نتایج پژوهش نشان می‌دهد که یکی از ویژگی‌های شاخص مساجد دزفول، فقدان گنبد از صدر اسلام تا پایان دوره قاجار است؛ چرا که گنبد در این شهر، همواره به‌عنوان نمادی برای بناهای آرامگاهی تلقی شده و به همین سبب، تمامی مساجد دزفول بر اساس الگوی شبستانی شکل گرفته‌اند؛ الگویی که به نوعی تداوم سنت معماری بومی این منطقه را نیز بازتاب می‌دهد. همچنین شیوه‌ی سازماندهی فضایی در مساجد تاریخی دزفول به میزان زیادی تابع عوامل زمینه‌ای مانند جهت قبله، شکل زمین و شرایط همسایگی است؛ در این میان، سازماندهی شبستان‌ها نیز متناسب با ابعاد و تناسبات حیاط انجام شده و این پیوستگی نقش مهمی در سازماندهی فضایی این مساجد دارد. این مساجد با محور طولی هم‌راستا با قبله و سلسله‌مراتب فضایی مشخص شامل ورودی، حیاط و شبستان، نشانگر نظامی روشن در سازمان فضایی هستند. شبستان‌ها بدون ایوان و با تقسیم‌بندی سه‌گانه، به‌گونه‌ای طراحی شده‌اند که فضای میانی عریض‌تر و شاخص‌تر از فضاهای جانبی است، ویژگی‌ای که به‌عنوان خصوصیتی متمایز در معماری مذهبی دزفول مطرح می‌شود. در این مساجد، شبستان در امتداد قبله و با کشیدگی در راستای مخالف آن قرار دارد تا صفوف نمازگزاران گسترده‌تر شکل گیرد و در تمامی نمونه‌ها درون‌گرایی به‌وضوح مشاهده می‌شود. ورودی‌ها نیز با تنوع در جای‌گیری، در امتداد یا عمود بر محور حیاط و قبله طراحی شده‌اند. از نظر هندسی، حیاط‌ها در نیمی از مساجد بررسی شده (۱۶ نمونه) به شکل مربع و در نیمی دیگر مستطیل‌اند و به‌طور میانگین حدود یک‌سوم تا ۴۰ درصد از سطح مسجد را به خود اختصاص می‌دهند، به‌گونه‌ای که میان شبستان و حیاط، تناسبی متعادل برقرار است. همچنین، فقدان رواق در این مساجد و استفاده از فضاهای زیرزمینی مانند شوادان، نشان‌دهنده تطبیق معماری با شرایط اقلیمی و فرهنگی است. به‌طور کلی چهار گونه استقرار فضایی در مساجد دزفول قابل دسته‌بندی است که شامل (۱) گونه شبستان + حیاط و گونه‌های شبه ایوان‌دار؛ دسته (۲) شبستان + حیاط + شبه ایوان (۳) شبستان + حیاط + شبه ایوان + غریب خانه و (۴) الگوی شبستان + حیاط + غریب خانه است و هر کدام بر اساس چگونگی استقرار فضا در جهات جغرافیایی به زیر الگوهایی قابل تقسیم است که در نهایت، سه الگوی غالب در نظم فضایی این مساجد قابل شناسایی است که شامل ۱- محورهای شمال-جنوب، ۲- جنوب-غرب و ۳- شمال، جنوب و شرق می‌شود؛ الگوهایی که بیشترین بخش زمین را به حیاط و شبستان اختصاص داده‌اند و ورودی‌ها را در جبهه‌های جانبی جای داده‌اند و در مجموع، بازتاب‌دهنده الگوی فضایی خاص مساجد دزفول در بستر بافت تاریخی شهر هستند. به‌طور خلاصه از ویژگی‌های پایدار و مشترک در معماری مساجد تاریخی دزفول، ساختار درون‌گرا، نظم هندسی سه‌گانه شبستان در استمرار سنت اولیه مساجد قرون نخستین و تأکید بر محور قبله را می‌توان بیان نمود. پیشنهاد می‌گردد در پژوهش‌های آتی به مباحثی از قبیل بررسی تزیینات از منظر مفاهیم و تکنیک، همچنین بررسی نوع معماری دستکند مساجد دزفول و ارتباط اقلیمی آنها با محیط پرداخته شود.

سپاسگزاری

نگارندگان بر خود واجب می‌دانند از خانم‌ها الهه امین، عاطفه دوست محمدی، نگار ریخته گران، حمیده رمی، زهرا لونی و نوشین نظری و برخی دانشجویان ورودی ۹۵ رشته مرمت بناهای تاریخی دانشگاه صنعتی جندی شاپور دزفول که در تهیه پلان‌ها و برخی تحلیل‌ها نقش داشتند تشکر نمایند.

منابع

- آتینگهاوزن، ریچاردز، و الگ گرابر. (1383). هنر و معماری اسلامی (۱)، تهران: سمت.
- امام اهوازی، محمد علی. (۱۳۸۹). به اهتمام: حکمت فر، محمد حسین، حسین پور، عبدالرضا، مسجد جامع دزفول، دزفول، دارالمؤمنین.
- امیدبخش، سارا. (۱۳۹۷). بررسی تطبیقی مساجد با نگاهی معطوف به مسجد جامع شوشتر و مساجد هم عصر آن به عنوان معماری ایرانی اسلامی، معماری شناسی، سال اول، شماره ۱، ۱-۱۰.
- پارسایی، مهدی، و همکاران. (۱۳۸۵). بازشناسی مساجد تاریخی شیراز، شیراز: حوزه هنری فارس، نسخه الکترونیکی.
- پازوکی، محمد. (۱۳۹۴). ویژگی‌های اقلیمی و سازه‌ای معماری بومی دزفول. نشریه معماری و فرهنگ، ۸(۲)، ۵۴-۷۰.
- پیرنیا، محمدکریم. (۱۳۸۳). تدوین: غلامحسین معماریان، آشنایی با معماری اسلامی ایران، ساختمان‌های درونشهری و برو نشهری. تهران: مرکز انتشارات دانشگاه علم و صنعت ایران.
- توکلیان، زهرا و بهمنی کازرونی، سارا. (۱۳۹۴). بررسی چگونگی انتظام شبستان در مساجد تاریخی شیراز، پژوهش‌های معماری اسلامی، ۳(۸)، صص: ۸۹-۱۰۱.
- حیاتی، حامد، فاختری رئوف، مرضیه، کاروانی، بهاره. (۱۳۹۸). نقش قبله در جهت‌گیری مساجد سنتی شهر دزفول، باغ نظر، ۱۶ (۷۰)، ۴۹-۶۰.
- ذاکری، سید محمدحسین، ده‌بزرگی، سیده یاسمن و زهرا، غلامی رویین‌تن. (۱۴۰۲). گونه‌شناسی فضایی کالبدی مساجد تاریخی استان فارس، دو فصلنامه معماری ایرانی، شماره ۲۴، ۱۵۱-۱۶۸.
- رئیس‌زاده، مهناز. (۱۳۹۸). هنرهای از یاد رفته، به روایت حسین لرزاده، تهران: مولی.
- زارعی، هانی. (۱۴۰۰). بررسی مساجد تاریخی دزفول، سومین کنفرانس ملی پژوهش‌های نوین در مهندسی و علوم کاربردی، بروجرد.
- زارعی، هانی، اسدیپور، علی و مؤمنی، کورش. (۱۴۰۰). بازخوانی ویژگی‌های معماری و عملکردی مسجد نصیرالملک و مشیرالملک شیراز. مرمت و معماری ایران، شماره ۲۸، سال ۱۱.
- زارعی، هانی و غیبی، علی. (۱۴۰۰). بررسی آرامگاه‌های تاریخی دزفول، سومین کنفرانس ملی پژوهش‌های نوین در مهندسی و علوم کاربردی، بروجرد.
- سالاری نسب، نجمه و لاری اقبال، کیانوش. (۱۳۹۲). مسجد جامع دزفول، تجلی گاه هویت دینی. اولین کنفرانس ملی معماری و شهرسازی اسلامی و ترسیم شهری پایدار با گذر از معماری ایرانی-اسلامی، زاهدان، ۱۳۹۲.
- سرفراز، علی‌اکبر. (۱۳۷۵). مساجد تاریخی دزفول. سازمان میراث فرهنگی.
- سلیمانی، حسن، محمودی، مهنوش و میرریاحی، سعید. (۱۴۰۲). الگوی طراحی مسجد در معماری معاصر با تأکید بر مساجد شهر دزفول، مطالعات هنر اسلامی، شماره ۵۱، دوره ۲۰، ۳۲۷-۳۳۶.
- عطاریان، کورش، مؤمنی، کورش و مسعودی، زهره. (۱۳۹۴). بررسی تناسبات حیاط مساجد دوره صفویه اصفهان. مطالعات تطبیعی هنر، سال ۵، شماره ۱۰، ۶۷-۸۱.
- فلامکی، محمدمنصور. (1391). اصل‌ها و خوانش معماری ایرانی، تهران: نشر فضا.
- گروتز، یورگ. (1375). زیبا شناختی در معماری، ترجمه هی جهان‌شاه پاکزاد و عبدالرضا همایون، تهران: دانشگاه شهیدبهشتی.
- گلستانی، سعید؛ حجت، سعید و سعدوندی، مهدی. (۱۳۹۶). جستاری در تحول پیوستگی فضا و روند تحولات آن در مساجد ایران. فصلنامه هنرهای زیبا-معماری و شهرسازی، ۲۲ (۴)، ۲۹-۴۴.
- طبسی، محسن، فاضل نسب، فهیمه. (۱۳۹۱). بازشناسی نقش و تأثیر جریان‌های فکری عصر صفویه در شکل‌گیری ورودی مساجد مکتب اصفهان، هنرهای زیبا معماری و شهرسازی، دوره ۱۷، شماره ۳، ۸۱-۹۰.
- معماریان، غلامحسین، پیرنیا محمد کریم. (۱۳۸۰). سبک شناسی معماری ایرانی. تهران، پژوهنده-معمار.
- معماریان، غلامحسین. (۱۳۹۹). معماری ایرانی دستگاه شناسی. تهران: گلجام.
- مصطفوی، محمدتقی. (۱۳۱۸). «یوان کرخه و جامع دزفول»، علوم تربیتی: آموزش و پرورش (تعلیم و تربیت)، سال نهم، شماره ۷، ۶۴-۷۳.
- موسوی، عبدالحسین. (۱۳۸۰). تاریخ خوزستان در صدر اسلام. اهواز: انتشارات دانشگاه شهید چمران.

- مؤمنی، کورش، عطاریان، کوروش و سلطانی، پریا. (۱۳۹۳). بازشناسی هنر و معماری مسجد جامع دزفول"، کنگره بین المللی فرهنگ و اندیشه دینی.
- مؤمنی، کوروش، عطاریان، کوروش، دیده بان، محمد و مسعودی، زهره. (۱۳۹۷). مقایسه طرح معماری مساجد صفویه اصفهان و ایلخانی. معماری و شهرسازی آرمان شهر، شماره ۲۳، ۱۳۹۷، ۹۵-۱۱۴.
- میشل، جرج. (۱۳۹۱). معماری جهان اسلام. ترجمه یعقوب آژند، تهران: مولی.
- نژاد ابراهیمی، احد و محیا توران پور. (۱۳۹۸). « حس مکان در مساجد براساس مطالعه‌ی تطبیقی شکل و مکان ساخت فخر و مدین در مساجد تاریخی». پژوهشهای باستان شناسی ایران. شماره ۲۰، دوره نهم. ۱۶۵-۱۸۲.
- نقره‌کار، عبدالمجید. (۱۳۸۷). درآمدی بر هویت اسلامی در معماری و شهرسازی، تهران: وزارت مسکن و شهرسازی
- نعیم، غلامرضا. (۱۳۷۶). دزفول شهر آجر-جلد اول، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- هیلن براند، رابرت. (۱۳۸۳). معماری اسلامی، ترجمه باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی، تهران: روزنه.

Ardalan, N., & Bakhtiar, L. (۲۰۰۰). *The Sense of Unity: The Sufi Tradition in Persian Architecture*.

Grabar, O. (1994). *The Shape of the Holy: Early Islamic Jerusalem*. Princeton University Press.

Nasr, S. H. (1987). *Islamic Art and Spirituality*. SUNY Press.

Recognition of the Spatial–Physical Characteristics of the Historical Mosques of Dezful

Abstract

The city of Dezful, with its numerous historical mosques from various periods, represents a valuable example of the continuity and evolution of religious architecture in Iran. Despite damages caused by wars and restoration interventions, many of these mosques have retained their original spatial structure. This study seeks to answer the key question: What are the characteristics of the spatial organization patterns of Dezful's historical mosques, and how have contextual factors such as the qibla orientation, plot shape, surrounding urban fabric, and the spatial proportions of the prayer halls (shabestans) and courtyards influenced their spatial arrangement? Using a descriptive-analytical method based on both archival research and field studies, this research analyzes the spatial organization of these mosques. Sixteen historical mosques within the urban fabric of Dezful were identified, and among them, six mosques from different historical periods were selected for detailed spatial analysis based on criteria such as historical significance, architectural value, and location. One of the most significant features of Dezful's mosques is the absence of domes from the early Islamic period through the Qajar era—an element typically reserved for mausoleums—resulting in a distinct reliance on the shabestani (prayer hall-centered) architectural model. In these mosques, the longitudinal axis of the building aligns with the qibla direction, and a clear spatial hierarchy emerges through three primary zones: entrance, courtyard, and shabestan. Courtyards generally exhibit near-square or rectangular proportions, occupying an average of 35% to 40% of the total site area. The spatial organization of Dezful's mosques is primarily shaped by the qibla orientation, plot configurations, and adjacent structures, with a strong correlation observed between courtyard proportions and the arrangement of prayer halls. Other enduring characteristics include introverted layouts, the consistent use of the tripartite spatial hierarchy centered on the shabestan, and a strong emphasis on the qibla axis. Ultimately, three predominant spatial patterns were identified: North-South, South-West, North, South, and East. These patterns typically allocate most of the site to the courtyard and shabestan, with entrances positioned along secondary facades.

Keywords: Historical Mosques of Dezful, Spatial Organization, Shabestani Architecture, Spatial Proportions, Spatial Organization Pattern